

Ortadoğu Araştırmaları Merkezi
مركز دراسات الشرق الأوسط
Center for Middle Eastern Studies

RAPOR 37
MAYIS 2022

وزارة الشؤون الخارجية
والتعاون الأجنبي
والمباردة الخمسين ماآفام

تأليآ المملكة المغربية لـ 50 سنة
علم إنشاء منظمة التعاون الإسلامي
المغربي... تآليآ وعمل

احتفالية المملكة المغربية بمرور خمسين سنة على إنشاء منظمة التعاون الإسلامي

Celebration of Morocco's 50th anniversary of the OIC

الرباط، 2 يونيو 2019
Rabat, 2th, 2019

2000'Lİ YILLARDA TÜRKİYE-FAS İLİŞKİLERİ

HÜSNA TAŞ YETİM

Telif Hakkı

Ankara - TÜRKİYE ORSAM © 2022

Bu çalışmaya ait içeriğin telif hakları ORSAM'a ait olup, 5846 Sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu uyarınca kaynak gösterilerek kısmen yapılacak makul alıntılar dışında, hiçbir şekilde önceden izin alınmaksızın kullanılamaz, yeniden yayımlanamaz. Bu çalışmada yer alan değerlendirmeler yazarına aittir; ORSAM'ın kurumsal görüşünü yansıtmamaktadır.

Yayınlanma Tarihi: 11 Mayıs 2022

Ortadoğu Araştırmaları Merkezi

Adres : Mustafa Kemal Mah. 2128 Sk. No: 3 Çankaya, ANKARA

Telefon : +90 850 888 15 20

Eposta : info@orsam.org.tr

Fotoęraf : Anadolu Ajansı (AA), Shutterstock.

“Bandrol Uygulamasına İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmeliğin 5'inci maddesinin ikinci fıkrası çerçevesinde bandrol taşıması zorunlu değildir”

2000'Lİ YILLARDA TÜRKİYE-FAS İLİŞKİLERİ

Yazar Hakkında

■ Dr. Hüsna Taş Yetim

Lisans eğitimini 2009-2012 döneminde Sakarya Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında tamamladıktan sonra 2012 yılında Sakarya Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümünde yüksek lisans eğitimine başladı. Yüksek lisans eğitimini aynı üniversitede 2015 yılında tamamlayan Hüsna Taş Yetim, 2017'de Sakarya Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü "Terör ve Güvenlik Çalışmaları" programı kapsamında YÖK 100/2000 bursiyeri olarak doktora eğitimine başladı. Şubat 2021'de Prof. Dr. Ali Balcı danışmanlığında "Türkiye'nin Amerikan Hiyerarşik Düzeni ile Krizi (1964-75): Dış Politikada Otonomi Arayışı" başlıklı doktora teziyle mezun olan Taş Yetim, misafir doktor olarak uluslararası ilişkiler alanına ilişkin çeşitli dersler vermektedir. Yazar Türk dış politikası, uluslararası siyaset, hiyerarşi teorisi, Türkiye-ABD ilişkileri ve ittifak teorileri üzerine çalışmalarını sürdürmektedir.

İÇİNDEKİLER

3 GİRİŞ

5 FAS-TÜRKİYE İLİŞKİLERİNİN TARİHSEL ARKA PLANI

9 2000'Lİ YILLARDA YOĞUNLAŞAN FAS-TÜRKİYE İLİŞKİLERİNİN BOYUTLARI

10 1. DİPLOMATİK BOYUT

13 2. KÜLTÜREL BOYUT

17 3. EKONOMİK BOYUT

21 ARAP BAHARI SÜRECİ VE SONRASI İKİLİ İLİŞKİLER

25 1. 15 TEMMUZ SONRASINDA TÜRKİYE-FAS İLİŞKİLERİ

26 2. LİBYA KRİZİNİN FAS-TÜRKİYE İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

29 3. TÜRKİYE'NİN BATI SAHRA SORUNUNA YÖNELİK POLİTİKASI

35 SONUÇ

GİRİŞ

2

000'li yıllarda Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) iktidarıyla birlikte dış politikanın temel niteliklerinden biri olarak benimsenen "çok yönlülük" ilkesinin yansıdığı bölgelerden biri de Afrika'dır. Güney, kuzey, batı, orta ve doğu olmak üzere beş ayrı alt bölgeye ayrılan ve toplamda elli dört devletten meydana gelen Afrika kıtası ülkeleri ve Türkiye arasındaki ikili ilişkiler son yirmi yılda siyasi, ekonomik, ticari, turistik ve kültürel alanlarda gelişmektedir. Türkiye menşeli sanayi ürünlerinin ve malların bölgedeki dolaşımında kayda değer bir artış söz konusuken, Türk mallarına yönelik bölgesel talep de artmaktadır. Bunun yanı sıra, Türkiye ve bölge ülkeleri arasında gerçekleştirilen karşılıklı üst düzey resmî ziyaretlerin, turistik ve kültürel faaliyetlerin, Türkiye ve bölge ülkelerinin karşı-

lıklı olarak açtıkları diplomatik temsilciliklerin sayısında da kayda değer bir artış söz konusudur.

İlgili literatürde Türkiye'nin Afrika bölgesine yönelik son dönemde izlediği aktif politika bir bütün olarak ya da Güney, Kuzey, Batı, Orta ve Doğu Afrika şeklinde beş ayrı başlık altında genel hatlarıyla ele alınırken, Kuzey Afrika'nın son dönemlerde yükselen bölgesel gücü Fas'a ilişkin politikasına ise görece olarak daha az yer verildiği görülmektedir.¹ Bu rapor Türkiye'nin Kuzey Afrika bölgesine yönelik politikasında önemli yer tutan Fas'ı ele alarak literatürdeki söz konusu boşluğun dolmasına katkıda bulunmayı hedeflemektedir. Çalışma Türkiye-Fas ilişkilerinde siyasi, kültürel, ekonomik ve ticari alanlarda artan hareketliliğin

¹ Mısır, Libya, Tunus, Cezayir ve Fas'tan meydana gelen Kuzey Afrika yaklaşık olarak 170 milyonun üzerinde bir nüfusa sahiptir.

Türkiye dış politikasında AK Parti iktidarıyla birlikte güvenlik merkezli paradigma yerine benimsenen liberal yaklaşımdan ve Fas dış politikasında Soğuk Savaş sonrasında benimsenen çok boyutlu dış politika anlayışından kaynaklandığı argümanından hareket ederek Ankara-Rabat ilişkilerini mercek altına almaktadır.

Ankara'nın, Fas'a yönelik liberal-eksenli politika açılımını gerçekleştirirken yumuşak güç unsurlarından kamu diplomasisi, kültürel, ticari ve siyasi mekanizmaları etkili bir şekilde kullanması ve devlet temsilcilerinin yanı sıra devlet dışı aktörlerin de söz konusu süreçte gösterdikleri aktif katılım, liberal dış politika yaklaşımıyla hedeflenen somut çıktılara ulaşılması aşamasında önemli katkılarda bulunmaktadır. Bu bağlamda Türkiye menşeli şirketlerin, yardım kuruluşlarının, medya kanallarının, hükümet ve hükümet dışı temsilciliklerin Kuzey Afrika ve Fas'ta geliştirdikleri geniş ölçekli faaliyetler, bölge ülkeleri ve Fas kamuoyunu etkileyerek Türkiye-Fas ilişkilerindeki dinamizmin artmasına önemli katkılarda bulunmaktadır.

Benzer şekilde Soğuk Savaş sonrasında iç siyasette ve uluslararası alanda meydana gelen dönüşümlerin etkisiyle Fas'ın dış politikada geliştirdiği çok boyutlu yaklaşım anlayışı Türkiye ile ikili ilişkilerin çeşitli alanlarda gelişmesini olumlu etkilemiştir. Söz konusu dönemde Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu (IMF-International Money Found) ile olumlu ilişkiler kuran Fas, 1989 yılında da Avrupa Birliği'ne (AB) üyelik başvurusunda bulunarak liberal politikalar takip etmeye başlamıştır.²

Bu politika doğrultusunda Fas, son 30 yılda özellikle ihracatı ve ithalatı teşvik etme amacıyla yönelik olarak gerçekleştirdiği girişimlerle Türkiye'nin de aralarında yer aldığı birçok ülke ile Serbest Ticaret Anlaşmaları (STA) başta olmak üzere çeşitli anlaşmalar imzalayarak iki ilişkilerini ekonomik, ticari ve kültürel alanlarda geliştirmektedir.³ 1980'lerin son çeyreğinden günümüze dek ekonomisini liberalleştirme hedefine yönelik olarak bir dizi çalışmalar sürdüren Fas'ın günümüzde Afrika kıtasının en büyük beşinci ekonomisi, Kuzey Afrika'nın ise Mısır ve Cezayir'den sonraki üçüncü büyük ekonomisi statüsüne yükselmesi ve Kuzey Afrika'da dış yatırımları teşvik eden ülkeler arasında yerini almış olması, Türkiye açısından Fas ile ilişkilerin geliştirilmesini teşvik eden önemli bir faktörlerdir. Özetle, Türkiye ve Fas'ın dış politikada AB üyelik süreci gibi benzer politika hedeflerine sahip olmalarının yanı sıra her iki ülkenin Batı ile Doğu, Hristiyan ile Müslüman dünyaları arasında köprü teşkil etmeleri ikili ilişkilerdeki yakınlaşmayı ve stratejik iş birliklerinde bulunmayı teşvik etmektedir.

Dört bölümden oluşan bu rapor Fas-Türkiye ilişkilerinin tarihsel arka planına değindikten sonra, Ankara-Rabat ikili ilişkilerini diplomatik, kültürel, ekonomik ve siyasi başlıklar altında ele almakta ve çok yönlü ilerleyen ikili ilişkilerin Türkiye'ye sağladığı kazanımları ekonomik ve kültürel alanlardaki sayısal veriler üzerinden ortaya koymaktadır. Çalışmanın üçüncü ve son bölümlerinde Türkiye-Fas ilişkileri 2011 Arap Baharı ve 15 Temmuz süreçleriyle birlikte mercek altına alınmaktadır. Sonuç bölümünde ise ikili ilişkilerin gelecekteki seyrine dair öngörülerde bulunmaktadır.

² Serena Dalla Valle, "Morocco's Legislative Elections of 2007: the Contradictory Trends in Terms of Transition", in domo Foscari: *The Online Journal of Oriental Studies*, Issue 2, 2009, 111-144.

³ Fas hâlihazırda toplamda 56 ülkeyle ayrı olarak STA imzalamıştır. Sami Zemni and Koenraad Bogaerd, "Trade, Security and Neoliberal Politics: Whither Arab Reform? Evidence from the Moroccan Case", *Journal of North African Studies*, 2009, 91-107; Salma Alaoui and Lhacem Belchen, "The Free Trade Agreements Use by Companies: Morocco-Turkey FTA Case", *Available at SSRN 3963175*, November 2021.

FAS-TÜRKİYE İLİŞKİLERİNİN TARİHSEL ARKA PLANI

Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, 1999 yılında Fas Kralı 2. Hasan'ın cenaze törenine katıldı.

Fas'la ilk temaslara kurulması 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika kıtasına genişlemesiyle birlikte gerçekleşmiştir. 1517'de Mısır'ın fethini takiben Osmanlı Devleti Cezayir, Tunus ve Trablusgarp üzerinde tam bir hâkimiyet kurmuştur. Böylece etki alanını Kuzey Afrika kıtasına genişleten Osmanlı Devleti'nin, Fas'la ikili ilişkileri özellikle Kanuni Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) karşılıklı diplomatik ilişkilerin tesis edilmesiyle birlikte güçlenmeye başlamıştır. 1516'da Osmanlı Devleti'nin özellikle Cezayir üzerinde hâkimiyetini genişletmesi Fas'tan Osmanlı Devleti'ne gönderilen diplomatik ve siyasi temsilcilerin sayısında artış kaydedilmesini sağlamıştır.⁴

1558 yılına geldiğindeyse İspanya İmparatorluğu, Fas Sultanlığı ve Osmanlı Devleti arasında Mostaganem Savaşı gerçekleşmiştir. Bu

savaşın kazanan tarafı Osmanlı Devleti olmuş ve Fas'ı vergiye bağlamıştır. Osmanlı Devleti 1560 tarihli Cerbe Deniz savaşı ve 1578 tarihli Vadi's-Seyl Savaşı (Vadi'l-Mehazin Muharebesi ya da Kasru'l-Kebir Savaşı, Üç Kral Savaşı) ile Fas üzerinde hâkimiyetini pekiştirmiştir.⁵ Osmanlı Devleti, 1606 yılında ilk elçisi Mustafa Sulhi Ağa'yı Fas'a göndermiştir. 1757 yılından itibaren de Fas Sultanı Sidi Mohammed II tarafından İstanbul'a elçiler gönderilmeye başlanmıştır.⁶

Ancak Osmanlı Devleti ve Fas ikili ilişkileri Osmanlı Devleti'nin on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda duraklama dönemine girmesi nedeniyle daha fazla güçlendirilememiştir. On dokuzuncu yüzyıla kadar oldukça düşük bir profilde seyreden Osmanlı-Fas ilişkileri bu yüzyılın başlangıcı itibarıyla Avrupalı devlet-

⁴ Fas, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt.12, İstanbul, 1998; Sıraç Yalçınkaya, Fas Ülke Raporu, KFA Fuarçılık AŞ, Kasım 2018. 1553'te ise Osmanlı Devleti dokuz aylık bir süreyle Fas üzerinde tam bir kontrol kurduğunu belirten görüşlerin yanı sıra söz konusu hâkimiyeti sağlamadığını belirten çalışmalar da bulunmaktadır. Bkz. Mustafa L. Bilge, "Osmanlı-Fas Münasebetleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1998, 190-191.

⁵ Abdelrahman Fathy Ramadan Mohamed ve Çağrı Koşak, "Osmanlı-Fas ittifakının zaferiyle sonuçlanan Vadi'seyl Savaşı Fas'ta anıldı", *Anadolu Ajansı*, 06.08.2019; Afrika Tarihinde Dönüm Noktası Vâdi-Üs-Seyl Savaşı, *İstanbul Tarih*, 16.02.2017.

⁶ "Sayın Bakanımızın Le Matin Gazetesinde (Fas) 14.11.2011 Tarihinde Yayımlanan Makalesi", *T.C. Dışişleri Bakanlığı*.

lerin Kuzey Afrika ve Fas üzerindeki sömürgeleştirme faaliyetlerini arttırmasıyla birlikte yerini karşılıklı ittifak arayışlarına bırakmıştır. 1830'da Cezayir'in, Fransa tarafından işgal edilmesiyle birlikte Osmanlı Devleti, Fas'la ilişkilerin geliştirilmesine daha fazla önem vermeye başlamıştır. 1851 yılı itibarıyla Osmanlı Devleti Fas'ın genel durumu hakkında bilgi toplamak amacıyla ülkeye memurlar göndermiştir. Fransa'nın Afrika kıtasını sömürgeleştirme faaliyetlerini 19. yüzyıl itibarıyla hızlandırması ve 1912'de Fas'ın büyük çoğunluğunun Fransa, bir kısmının ise İspanya tarafından tam denetim altına alınması üzerine Osmanlı Devleti ve Fas, sömürgeci güçlere karşı mücadele etmek için ortak çabalarını arttırmıştır. Ancak II. Abdülhamid iktidarının son bulması nedeniyle söz konusu çabalar hedeflenen sonuçlara ulaştırılamamıştır.⁷

İttihat ve Terakki iktidarı döneminde iyi ilişkilerin geliştirilmiş olduğu Almanya'nın bu dönem itibarıyla Kuzey Afrika'daki sömürge yarışına dâhil olması Osmanlı Devleti'nin Fas siyasetini ayrıca etkilemiştir. Kuzey Afrika üzerinde etkisini arttırmak isteyen Almanya, Fransa'nın bölge ve Fas üzerindeki etkisini zayıflatmak için Osmanlı Devleti ile karşılıklı istihbarat paylaşımı başta olmak üzere birçok ortak faaliyette bulunmaya başlamıştır. İttihat ve Terakki yönetimi Fas halkının bağımsızlığını geri kazanması için ülkeye çok sayıda asker ve subay göndermiştir.⁸ Fas'a gönderilen Osmanlı askerleri ve subayları bir taraftan Fas Ordusuna eğitim verirken, diğer taraftan Faslıların sömürgeci güçler karşısında bağımsızlık faaliyetlerini sürdürebilmeleri için ülke genelinde cemiyetlerin

kurulmasına önemli katkılarda bulunmuşlardır. Ancak Fas'ın 1912'de Fransa hâkimiyetine girmesi ve bir yıl sonra da Fransa-İspanya arasında yapılan bir anlaşma sonucu ülke topraklarının bir kısmının da İspanya'ya verilmesiyle Osmanlı'nın ülkede gerçekleştirdiği girişimlerle hedeflenen sonuçlar alınamamıştır.⁹

1920-50 dönemi Faslıların, Fransa ve İspanya sömürmesine karşı verdiği iç mücadelelerle şekillenmiştir.¹⁰ Söz konusu bağımsızlık mücadelelerinin İspanya ve Fransa tarafından bastırılmış olması Faslıların bağımsızlık girişimlerini sonlandıramamıştır. Fas bağımsızlık mücadelesini 1950'lerde arttırarak ve hatta uluslararası platformlara taşıyarak sürdürmüştür. İki kutuplu sistemin etkisiyle Türkiye söz konusu dönemde Fas'ın bağımsızlık konusundaki girişimlerini Fransa ve sömürgeleri arasındaki iç sorunlar olduğunu belirterek bir denge siyaseti izlemiştir.¹¹

1956 yılına gelindiğinde ise Fas'ta başlayan geniş çaplı bağımsızlık mücadelesi ülkenin 1957'de bağımsızlığını kazanmasıyla sonuçlanmıştır. 1957'de siyasi yönetim şeklini krallık olarak ilan eden Fas'ın yöneticisi V. Muhammed olmuştur. Cezayir-Fas arasında sınır sorunlarından ve Batı Sahra meselesinden kaynaklanan kaygıların etkisiyle Fransa'yla ekonomik ilişkilerin devam ettirilmesi kararını alan V. Muhammed döneminde Türkiye-Fas ilişkileri resmî olarak başlamıştır. Ancak söz konusu dönemde büyük ölçüde Soğuk Savaş döneminde uluslararası sistemdeki konjonktürel gelişmelerin etkisiyle Fas-Türkiye ilişkileri diplomatik seviyeyle sınırlı kalmıştır.

⁷ Gökhan Yeşilmen, "19. Yüzyıl Osmanlı-Fas İlişkilerine Dair 1850 ve 1859 Tarihli İki Layiha", *Medeniyet ve Toplum Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, 2017, 105-128.

⁸ Metin Hülagü, *Pan-İslamizm Osmanlı'nın Son Umudu*, Yitik Hazine Yayınları, 2006.

⁹ Yeşilmen, a.g.e.,107-121.

¹⁰ "Fas Ülke Profili", *T.C. Ticaret Bakanlığı*.

¹¹ Elem Eyrice Tepeciklioğlu, Afrika Kıtasının Dünya Politikasında Artan Önemi ve Türkiye-Afrika İlişkileri, *Ankara Üniversitesi Afrika Çalışmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, 2012, 67.

Fas'ın bağımsızlığını kazandığı 1957 yılında kurulan¹² Fas-Türkiye diplomatik ilişkileri 1980-2000 döneminde imzalanan ikili anlaşmalar çerçevesinde ilerlemiştir. Söz konusu dönemde iki ülke arasında 1985 yılında Hava Ulaştırma Anlaşması, 1987 yılında Deniz Ulaştırmasına Dair Anlaşma imzalanırken, 1989 yılında iki ülkenin imzaladığı üç ayrı anlaşma bu bağlamda öne çıkmıştır.¹³ 1989 tarihli anlaşma metinlerinde iki ülke ticari, hukuki ve cezai konularda karşılıklı yardımlaşma hususunda anlaşmışlardır.¹⁴

1990'lı yıllara gelindiğinde Türkiye'nin Afrika ülkeleri ve Fas'a yönelik önemli girişimlerinden birisi 1998 yılında Türkiye Dışişleri Bakanlığı bünyesinde hazırlanan "Afrika'ya Açılım Eylem Planı" olmuştur. Eylem planı doğrultusunda 1998 yılı itibarıyla Fas'la ikili ekonomik, kültürel ve siyasi ilişkilerin geliştirilmesi için ülkeye Türkiye'den üst düzey resmî ziyaretler gerçekleştirilmiştir. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in, 26 Temmuz 1999'da Fas Kralı II. Hasan'ın Rabat'ta düzenlenen cenaze törenine katılması bu bağlamda öne çıkmıştır. Bu ziya-

reti 2000 yılında Dışişleri Bakanı İsmail Cem'in Fas'a düzenlediği ziyaret takip etmiştir. Bu ziyaret kapsamında bir önceki yıl babası Kral Hasan'dan yönetimi devralan Muhammed Sidi ile Rabat Sarayı'nda gerçekleştirilen görüşmenin ana gündem maddesi Türkiye-Fas arasındaki ikili ilişkilerin geliştirilmesidir. İsmail Cem aynı görüşme sırasında Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in iki ülke ilişkilerine dair Kral V. Muhammed'e hitaben kaleme aldığı iyi niyet mektubunu krala iletmiştir. Söz konusu ziyaret kapsamında Fas Ticaret Bakanı Alami Tazi ve Fas Dışişleri ve İşbirliği Bakanı Muhammed Benaissa'la da ayrı görüşmeler gerçekleştiren İsmail Cem, Ankara-Rabat arasında ekonomik ve siyasi iş birliğinin geliştirilmesi konularını görüşmüştür. Bu görüşmeler sırasında uluslararası konularda Fas-Türkiye arasında iş birliği ve eşgüdüm sağlanmasına yönelik iş birliği protokolü imzalanmıştır. Söz konusu gezinin oldukça verimli geçtiğini belirten Dışişleri Bakanı İsmail Cem, 1993 yılında 60,5 milyon dolar düzeyinde seyreden Türkiye-Fas ticaret hacminin, 1998 yılında 104 milyon dolara yükseldiğini açıklamıştır.¹⁵

¹² Yeşim Bayram, "Fas Sivil Toplumunda Tarihsel Dönüşüm", Filiz Cicioğlu (der.), *Ortadoğu'da Sivil Toplum: İmkân ve Kısıtlılıklar*, Ankara: Kadim Yayınları, 2019, 341-380.

¹³ Yalçinkaya, a.g.e., 30.

¹⁴ Ramazan Oduncu ve Fuat Emir Şefkatli, "Türkiye-Fas İlişkileri: Libya Krizinde ve Akdeniz'de Potansiyel Ortaklık", *ORSAM*, No. 152, Aralık 2020, 8.

¹⁵ "Cem, Fas Kralı ile görüştü", *Hürriyet*, 5 Kasım 1998.

2000'Lİ YILLARDA YOĞUNLAŞAN FAS-TÜRKİYE İLİŞKİLERİNİN BOYUTLARI

Fas Başbakanı Driss Jettou'nun 2004 yılında Ankara'ya ziyareti kapsamında Başbakan Recep Tayyip Erdoğan ile gerçekleştirdiği görüşme.

Fas'ı, Türkiye'nin Kuzey Afrika bölgesine yönelik politika açılımında stratejik bir konuma yerleştiren çeşitli faktörler bulunmaktadır. Fas, son yıllarda büyüyen ekonomisiyle Kuzey Afrika'nın yükselen güçlerinden biri konumdadır. Akdeniz'i Atlas Okyanusu'na, Avrupa'yı ise Afrika'ya bağlayan coğrafi konumuna ek olarak Fas aynı zamanda Türkiye gibi Ortadoğu, Akdeniz ve İslam dünyasının önemli ülkelerinden biridir. Bunun yanı sıra Fas, Arap Birliğinin önde gelen üye ülkelerinden biridir ve son dönemlerde dış politikada gerçekleştirdiği açılımlarla birlikte İslam coğrafyasında ve Afrika kıtası genelinde dikkat çeken bir aktör konumundadır.

Avrupa ülkeleriyle 1980'li yıllardan itibaren sürekli olarak gelişen ilişkileri, 1980'lerin sonunda AB'ye üyelik başvurusunun etkisiyle dış politikada gerçekleştirmeye başladığı ve hâlen sürdürdüğü liberal açılımlar, ekonomi, insan kaynakları, turizm ve doğal kaynaklar bakımından sahip olduğu zengin potansiyel,

uluslararası ve bölgesel ölçekli örgütlerde gerçekleştirdiği aktif girişimler Fas'ı, Türkiye açısından ikili ilişkilerin geliştirilmesi gereken Kuzey Afrika ülkeleri arasında önemli bir konuma yerleştirmektedir.¹⁶ Bu bağlamda Türkiye, Fas'ı ekonomik, siyasi ve kültürel güvenlikle ilgili alanlarda karşılıklı ilişkilerin ve stratejik iş birliğinin artırılması gereken önemli bir partner olarak görmektedir. Kısacası tüm bunlar Fas'ı, Türkiye için Ortadoğu, Afrika ve Avrupa ile ilişkilerinde hesaba katılması gereken bir aktör konumuna getirirken, Fas açısından ise Türkiye Avrasya'ya açılan bir kapı olma özelliği taşımaktadır.

Türkiye'nin, Fas'a yönelik politikasının yol haritası niteliğindeki 1998 tarihli Afrika Eylem Planı'nın ekonomik çerçevesi T.C. Dışişleri Bakanlığı tarafından 2003 yılında oluşturulmuştur. Bu düzenlemeyle eylem planı uzun vadeli bir stratejiye dönüştürülmüş ve 2005 yılı, "Afrika Yılı" ilan edilmiştir.¹⁷ Afrika Eylem Planı'yla Ankara'nın, Kuzey Afrika'ya yönelik politikası-

¹⁶ "Türkiye-Fas İlişkileri", T.C. Dışişleri Bakanlığı, "Türkiye-Fas Stratejik Diyalogu. Düşünce Diplomasisi: Yeni Dünya Yeni Ufuklar", TASAM, 17 Nisan 2021.

¹⁷ Kaan Devocioğlu, "Kurumsallaşmadan Derinleşmeye Üçüncü Türkiye-Afrika Ortaklık Zirvesi", ORSAM, 20 Aralık 2021; Çağıl Kasapoğlu, "Türkiye'nin Afrika politikası: Açılımdan nüfuz arayışına", BBC Türkçe, 8 Ekim 2020.

2005 itibarıyla Ankara, Fas özelindeki politika açılımlarını siyasi, diplomatik, ticari ve kültürel-insani boyutlar üzerinden sürdürerek ve bunu yaparken diğer yumuşak güç mekanizmalarını kullanarak hareket etmektedir.

nın diplomatik, ekonomik, kültürel-insani ve siyasi boyutlar üzerine kurulu olduğu belirtilmiştir.

Aşağıda detaylandırıldığı üzere 2005 itibarıyla Ankara, Fas özelindeki politika açılımlarını siyasi, diplomatik, ticari ve kültürel-insani boyutlar üzerinden sürdürerek ve bunu yaparken diğer yumuşak güç mekanizmalarını kullanarak hareket etmektedir. Türkiye, Fas'la ikili ilişkilerini THY (Türk Hava Yolları), TİKA (Türkiye İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı), Maarif Vakfı, Yunus Emre Enstitüsü (YEE), Kızılay ve Anadolu Ajansı (AA) gibi çok sayıda kamu kurum ve kuruluşunun yanı sıra İnsan Hak ve Hürriyetleri İnsani Yardım Vakfı (İHH) gibi sivil yardım kuruluşlarının gerçekleştirdiği faaliyetlerle sürdürerek Fas politikasında kamu diplomasisini etkili bir şekilde kullanmaktadır.

1. Diplomatik Boyut

Ankara, 2005 yılında yenilenen 1998 Afrika Açılım Eylem Planı'nın ön gördüğü doğrultuda aynı yıl Fas'la ikili ilişkileri karşılıklı üst düzey ziyaretlerle geliştirme sürecine başlamıştır. 2005 yılında dönemin başbakanı Recep Tayyip Erdoğan Kuzey Afrika bölgesine gerçekleştirdiği kapsamlı ziyaretler sırasında Fas'a da gitmiş ve burada yaptığı görüşmeler ikili ilişkilerde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur.¹⁸ Türkiye'den Fas'a başbakan düzeyinde yapılan ilk ziyaret olması

nedeniyle ayrı bir öneme sahip olan bu ziyaret sırasında Erdoğan, Fas Başbakanı Driss Jettou ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Söz konusu görüşme sonrasında düzenlenen basın açıklamasında Erdoğan, Fas ve Türkiye arasında 2003 yılı itibarıyla ivme kazanmaya başlayan ilişkilerin arttırılarak sürdürüleceğini ve bu amaçla iki ülkenin kültür, siyaset, savunma, bilim, turizm, sanat ve ticaret alanlarında ortak iş birlikleri gerçekleştirmek için yeni çalışma hazırlıklarında olduğunu belirtmiştir. Yine aynı görüşme sonrasında Fas Başbakanı Jettou yaptığı basın açıklamasında Türkiye menşeli işletmelerin Fas'ın altyapı sektörünün oluşum sürecine önemli katkılarda bulunduğunu ve 2004 yılında Fas-Türkiye arasında imzalanan STA'nın kısa sürede yürürlüğe girmesiyle birlikte iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin daha da artacağını ifade etmiştir. Söz konusu anlaşma Fas'ın sanayi ürünlerinin gümrüksüz olarak Türkiye'ye girmesine olanak tanıırken, Türkiye menşeli ürünlerin de on yıl süreyle Fas'a kademeli olarak gümrüksüz satışını öngörmektedir.¹⁹

2008 yılına gelindiğinde, Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün öncülüğünde Birinci Türkiye-Afrika İşbirliği Zirvesi İstanbul'da düzenlenmiştir. Söz konusu organizasyona Afrika ülkelerinin devlet ve hükümet başkanlarının yanı sıra, yine bu bölge ülkelerinin di-

¹⁸ "Erdoğan Fas'ta törenle karşılandı", *Vatan*, 30 Mart 2005.

¹⁹ "Bölgesel sorunlarda Fas ile el ele", *CNN Türk*, 30 Mart 2005.

ğer üst düzey yetkilileri, bölgesel ve uluslararası örgütlerin temsilcileri de katılmıştır. Fas'ın da yer aldığı bu geniş katılımlı zirvede Ankara-Rabat hükümet yetkilileri ayrı görüşmeler gerçekleştirmişlerdir. Söz konusu görüşmelerde yer alan iki ülkenin yetkilileri Fas-Türkiye arasında gelecek yıllarda müzakere ve iş birliği konularının artırılması konusunda ortak irade beyanlarında bulunmuşlardır.²⁰

Fas-Türkiye arasındaki karşılıklı üst düzey diplomatik ziyaretler 2009-2012 döneminde de artarak devam etmiştir. 16 Kasım 2011 tarihinde Fas'ın ev sahipliğinde başkent Rabat'ta Arap Ligi devletleri ve Türkiye'nin katılımıyla gerçekleştirilen Türk-Arap Forumu'nun 4. Dışişleri Bakanları Toplantısı'nda²¹ kabul edilen ortak bildiri ve Rabat Girişimi belgeleri Türkiye-Fas ikili ilişkilerinin gelişimi açısından önemli bir gelişmeyi teşkil etmektedir. Söz konusu toplantıda Fas, Türkiye ve Arap Ligi'nin üye devletleri, Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin ve halklarının Arap Ayaklanmaları'nın etkisini demokratik bir şekilde atlatmaları ve Filistin'in uluslararası alanda tanınması için ortak çözümlerin bulunması konusunda konsensüse varmışlardır.²² Yine aynı yıl 15 Kasım tarihinde Ankara'dan Rabat'a gerçekleştirilen resmî ziyaret sırasında Rabat'ta "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Fas Krallığı Hükümeti Arasında Bilimsel ve Teknolojik İşbirliği Anlaşması" imzalanmıştır.²³

2012 yılına gelindiğinde 1987 yılından itibaren Türkiye'ye Fas'tan dışişleri bakanlığı düzeyinde yapılan ilk ziyaret Fas Dışişleri Bakanı Sadeddin el-Osmani tarafından Ankara'ya gerçekleştirilen ziyaretle yapılmıştır. El-Osmani

ve Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu arasında gerçekleştirilen görüşmede bakanlar ikili ilişkilerin derinleştirilmesi ve karşılıklı resmî ziyaretlerin 2013 yılı itibarıyla yıllık olarak gerçekleştirilmesi konularında ortak karara varıldığını açıklamışlardır.²⁴ Bu ziyareti 14 Aralık 2012 tarihinde Dışişleri Bakanı Davutoğlu'nun Fas'ın Marakeş kentinde Suriye iç savaşının çözümü konusunda Suriye Halkının Dostları isimli toplantıya katılması izlemiştir.²⁵ Bu ziyaret Fas ve Türkiye'nin ekonominin yanı sıra iki ülkenin ortak tarihî, dinî ve kültürel bağları paylaştıkları coğrafyada meydana gelen meselelere çözümler bulma hususunda iradeye sahip olduklarını ortaya koymuştur.

Dönemin başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın beraberindeki heyetle Fas'a 3-4 Haziran 2013 tarihinde gerçekleştirdiği ikinci ziyaret sırasında ikili ilişkilerin geliştirilmesi bakımından önemli kararlar alınmıştır. Bu ziyaret sırasında Erdoğan ve Fas Başbakanı Abdulillah Benkiran iki ülke arasında Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği (YDSK) kurulmasına yönelik olarak ortak bir siyasi bildiri yayımlamıştır. YDSK çerçevesinde, iki ülke arasında Denizcilik Anlaşması 3 Haziran 2013 tarihinde Rabat'ta imzalanmıştır. Bu anlaşmayla Fas-Türkiye deniz ve liman faaliyetlerinin karşılıklı olarak geliştirilmesi, deniz emniyetinin ve güvenliğinin sağlanması konularında ortak iş birliği alanlarının oluşturulması ve deniz çevresinin korunması gibi konularda anlaşmaya varılmıştır. İki ülke arasında deniz alanının yanı sıra demir yolu ulaşımı konusunda da ortak çalışmalar yürütüleceğini teyit eden YDSK bildirisi çerçevesinde ayrıca Fas'tan Türkiye'ye üst düzey bir ziyaret

²⁰ "Türkiye-Afrika Ortaklık Zirvesi", *Dışişleri Bakanlığı*, 19 Ağustos 2008.

²¹ Söz konusu toplantıların ilk üçüne sırasıyla Türkiye, Mısır ve yine Türkiye ev sahipliği yapmıştır.

²² Türkiye Cumhuriyeti Rabat Büyükelçiliği.

²³ Resmî Gazete, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/03/20120309-1.htm>.

²⁴ T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2012.

²⁵ "Dışişleri Bakanı Davutoğlu Fas'ta", *Yeni Şafak*, 14.12.2012.

Mansuri, Türkiye'ye Batı Sahra konusunda ayrılıkçı hareketleri desteklemeyen, İsrail-Filistin meselesinde ise Filistin'e destek veren politikalarından duyduğu memnuniyeti ifade ederken Rabat yönetiminin Türkiye'nin Kıbrıs konusunda takip ettiği politikayı desteklediğini ifade etmiştir.

gerçekleştirilmesi konusunda da karara varılmıştır.²⁶ Yine aynı ziyaret kapsamında Başbakan Erdoğan Rabat'ta organize edilen Türkiye-Fas İş Forumu'na katılmış ve burada gerçekleştirdiği konuşma sırasında Fas ile Türkiye arasındaki ticari ilişkilerin geliştirilmesine yönelik temennilerini dile getirmiştir.²⁷ Söz konusu ziyarete Başbakan Yardımcısı Bekir Bozdağ ve Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun yanı sıra Ekonomi Bakanı Zafer Çağlayan, Ulaştırma Bakanı Binali Yıldırım, Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanı Mehdi Eker de katılmıştır.²⁸ Bu geniş çaplı ziyaret Fas-Türkiye ilişkilerinin ekonomi, ticaret, tarım ve ulaşım konularında da ilerletilmesi isteğini ortaya koyması açısından dikkate değerdir. Aynı yıl AK Parti ekonomi işlerinden sorumlu Genel Başkan Yardımcısı Numan Kurtulmuş Rabat'a ayrı bir ziyarette bulunmuştur.²⁹ Bu ziyaret sırasında gerçekleştirilen toplantıda Fas-Türkiye ekonomik, toplumsal ve kültürel ilişkileri ele alınmış ve aynı zamanda Ortadoğu'ya ilişkin iki ülkenin benzer yaklaşımları üzerinde görüşülmüştür.³⁰

2014 yılının aralık ayında Fas Kralı VI. Muhammed ailesiyle birlikte

Türkiye'ye özel bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Söz konusu ziyaret resmî nitelikte olmamakla birlikte Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan Kral Muhammed'i Yıldız Sarayı'nda ağırlamıştır. 2016 yılında Fas Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Rabat'ta gerçekleştirdiği 4. Olağan Kongresi'ne Türkiye'den gösterilen katılım ikili ilişkilere ayrıca ivme kazandırmıştır.³¹ 2019 yılında ise Cumhurbaşkanlığı Sözcüsü İbrahim Kalın, Fas'a bir ziyaret gerçekleştirmiş ve bu ziyaret sırasında Ankara-Rabat arasında siyasi, ekonomik, kültürel ve askerî ilişkilerin geliştirilmesi konusunda anlaşmaya varıldığı açıklanmıştır.³²

Türkiye ve Fas, siyasi ilişkilerin kurumsallaştırılmasını sağlamak için diplomatik temasları arttırmının yanı sıra iki ülke parlamentolar arası dostluk grupları kurmuştur. Bu bağlamda 2009 yılında Fas Temsilciler Meclisi Başkanı Mustafa el-Mansuri beraberindeki Türkiye-Fas Parlamentolar Arası Dostluk Heyeti temsilcileriyle birlikte Türkiye'ye bir ziyaret gerçekleştirmiştir. El-Mansuri bu ziyaret kapsamında ilk olarak TBMM Başkanı Köksal Toptan ile bir görüşme gerçek-

²⁶ "Başbakan Fas, Cezayir ve Tunus gezisinde", *Cumhuriyet*, 2.06.2013.

²⁷ "Türkiye-Fas ilişkileri", *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, Kasım 2011.

²⁸ "Başbakan Erdoğan Fas'ta", *Hürriyet*, 3.06.2013.

²⁹ "Türkiye ve Fas'ta Adalet ve Kalkınma Partisi", *TUIÇ Akademi*, 7.10.2016.

³⁰ "Kurtulmuş, Fas'ın Adalet ve Kalkınma Partisi'ni ziyaret etti", *Yeni Şafak*, 7.02.2013.

³¹ "Türkiye ve Fas'ta Adalet ve Kalkınma Partisi", *TUIÇ Akademi*, 7.10.2016.

³² Burcu Çalık, "Cumhurbaşkanlığı Sözcüsü Fas'ta", *Anadolu Ajansı*, 25.01.2019.

leştirmiş, sonrasında ise görüşmelerini diğer pek çok üst düzey yetkiliyle ikili temaslarda bulunarak sürdürmüştür. Mansuri, söz konusu görüşmeler sırasında Türkiye'ye Batı Sahra konusunda ayrılıkçı hareketleri desteklemeyen, İsrail-Filistin meselesinde ise Filistin'e destek veren politikalarından duyduğu memnuniyeti ifade ederken Rabat yönetiminin Türkiye'nin Kıbrıs konusunda takip ettiği politikayı desteklediğini ifade etmiştir. Fas-Türkiye ilişkilerinin ticari, kültürel, ekonomik ve siyasi alanlarda daha fazla geliştirilmesinin imkânları üzerine yapılan tartışmalar bu görüşmelerin bir diğer ana gündem maddesi olmuştur.³³

2010 yılında TBMM Genel Başkanı Mehmet Ali Şahin, Türkiye-Fas Parlamentolar Arası Dostluk Grubu üyeleri Fas'a kapsamlı bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Şahin'in Fas Temsilciler Meclisi Başkanı Mustafa Mansuri ile gerçekleştirdiği görüşme sonrasında iki ülke parlamentoları arasında diyalogun geliştirilmesini ön gören iş birliği protokolünü imzalamıştır. Bu ziyaret kapsamında Şahin, Fas Başbakanı Abbas el-Fasi ile de bir araya gelmiştir.³⁴ İki ülke arasındaki parlamentolar arası dostluk grubu temsilcilerinin karşılıklı ziyaretleri son dönemlerde artarak devam etmektedir. Fas Parlamentosu Dostluk Grubu üyeleri 23-27 Mayıs 2016 tarihlerinde Türkiye'ye kapsamlı bir ziyaret gerçekleştirirken,³⁵ TBMM bünyesindeki Türkiye-Fas Parlamento Dostluk Grubu üyeleri de 17- 22 Nisan 2018 tarihleri arasında Fas'a ziyarette bulunmuşlardır.³⁶ Bunun yanı sıra belirli zaman aralıklarıyla gerçekleştirilen Türkiye-Fas Siyasi İstişareleri 14 Ekim 2021 tarihinde Rabat'ta düzenlenen bir organizasyon-

la sürdürülmüştür.³⁷ İki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler bu girişimlerin yanı sıra Fas'ın Ankara'da, Türkiye'nin ise Rabat'ta açtığı elçilik ve diğer diplomatik temsilcilik binalarıyla da pekiştirilmektedir.

2. Kültürel Boyut

Türkiye'nin 2006 tarihli eylem planı doğrultusunda Fas'a yönelik politikasının ikinci ayağını kültürel ilişkilerin kurumsallaştırılması oluşturmaktadır. Türkiye bu amaçla son on beş yılda kültür ve kamu diplomasisi araçlarını etkili bir şekilde kullanarak Kuzey Afrika ve Fas sahasındaki kültürel faaliyetlerini arttırmış ve böylece Fas özelinde bölgeye yönelik politikasının kurumsal-stratejik altyapısını güçlendirmiştir. TİKA, Yunus Emre Enstitüsü (YEE), Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB), Türk Hava Yolları (THY), TRT, Anadolu Ajansı (AA) ve Türkiye Maarif Vakfı (TMF) gibi kurumlar da bölgesel düzeyde yürüttükleri kültürel, bilimsel, eğitim ve insani faaliyetlerle Fas-Türkiye ikili ilişkilerinin stratejik kurumsallaşma sürecinin güçlenmesine önemli katkılarda bulunmaktadır.

Türkiye'nin, Fas'ın bağımsızlığını kazandığı 1957 yılı itibarıyla millî bayram olarak ilan ettiği 30 Temmuz'u kutlamak için düzenlediği resepsiyonlar ikili ilişkilerin güçlendirilmesini sağlayan önemli girişimlerden biridir. Bu bağlamda 2018 yılında Ankara'da düzenlenen Fas Millî Günü resepsiyonuna Ankara'yı temsilen Kültür ve Turizm Bakanı Mehmet Nuri Ersoy katılmıştır. Söz konusu organizasyonda iki ülke arasındaki tarihi ve dostça bağlara yapılan karşılıklı vurgu öne çıkmıştır.³⁸

³³ "Fas Temsilciler Meclisi TBMM'de", *Cumhuriyet*, 10.03.2009.

³⁴ "Türkiye-Fas parlamentoları arasında işbirliği", *Yeni Şafak*, 24.03.2010.

³⁵ "Trabzon Valisi Abdil Celil Öz, Türkiye-Fas Parlamentosu Dostluk Grubu Heyetini Kabul Etti", *Milliyet*, 25.05.2016.

³⁶ "Türkiye-Fas Parlamentolar Arası Dostluk Grubu Başkanı Köseoğlu, Fas'ta", *Haberler.com*, 19.04.2018.

³⁷ "Türkiye-Fas ilişkileri", *T.C. Dışişleri Bakanlığı*.

³⁸ "Ankara'da Fas Millî Günü Resepsiyonla kutlandı", *Anadolu Ajansı*, 30.08.2018.

1992 yılında kurulan ve günümüze dek toplamda beş kitada sayısı 30 bine yaklaşan sağlık, ekonomi, eğitim, kültürel, insani ve bilimsel proje gerçekleştirmiş olan TİKA³⁹ Türkiye-Fas ilişkilerinin geliştirilmesi sürecine her iki ülkede gerçekleştirdiği çeşitli kültürel faaliyetlerle önemli katkılarda bulunmaktadır. TİKA, Fas'ta tarihî yerlerin restore edilmesi, sağlık, eğitim ve kültürel alanlarda kurumların, projelerin hayata geçirilmesi, yine bu alanlarda binaların inşa edilmesi, tarım ve hayvancılık sektörlerinin geliştirilmesi, meslek edinmeye yönelik gerçekleştirdiği faaliyetler ve üçüncü ülkelere yönelik yardım projelerini Fas ortaklığıyla gerçekleştirerek iki ülke ilişkilerinin yakınlaşması sürecine önemli katkılarda bulunmaktadır.

TİKA'nın bu bağlamda öne çıkan girişimlerinden birisi iki ülkenin karşılıklı olarak düzenlediği "Fas-Türkiye Kültür Günleri" organizasyonlarıdır. TİKA, 2015 yılında bu organizasyonlar kapsamında Fas'ta "Osmanlı Kaftanları" ismiyle bir sergi düzenlemiştir. Söz konusu sergiye Başbakan Yardımcısı Numan Kurtulmuş, Fas Yüksek Öğrenim, Bilimsel Araştırma ve Kadroların Formasyonu Bakanı Lahcen Daoudi ve Fas Kültür Bakanı Emin Sabihi de katılmıştır. Kurtulmuş, sergi sırasında gerçekleştirdiği konuşmada iki ülkenin önde gelen önemli eserlerinin Türkçe, Arapça ve Farsça dillerine çevrileceğini ve böylece iki ülke arasındaki kültürel ve tarihî paylaşımın zenginleştirileceğini belirtmiştir. Ayrıca Kurtulmuş, TİKA tarafından V. Muhammed Üniversitesi'nde kurulması planlanan Türkoloji enstitüsü gibi kalıcı projeler üzerinde Faslı yetkililerle anlaştıklarını da belirtmiştir. Fas Hükümet Başkanı Benkiran ise Rabat yönetiminin Türkiye'nin Fas'ta hayata geçirdiği ve gelecekte uygulamaya geçirmeyi

hedeflediği bütün projelere destek vermeye ve söz konusu projelerin uygulanmasını sağlayacak olan tüm imkânları sunmaya hazır olduğunu kaydetmiştir.⁴⁰

Numan Kurtulmuş, söz konusu ziyaret kapsamında Fes-Boulemane Valisi Mohamed Dardouri ve el-Karavin Üniversitesi Rektörü Muhammed Erruvi'yle de bir araya gelmiştir. Söz konusu görüşmelerin ana gündem maddeleri Türkiye-Fas ilişkilerinin geliştirilmesini sağlayacak olan yeni ortak kültürel ve bilimsel projelerin yapılması ve iki ülke arasında turizm potansiyelinin artırılması konuları olmuştur. Kurtulmuş'un ziyaretinin bir diğer durağı TİKA ve Türkiye Kültür ve Turizm Bakanlığının ortaklığında Fes kentinde düzenlenen Endülüs Müzik Festivali olmuştur. Türk sanat musikisi dinletisine ve Mevlevi gösterisine yer verilen bu organizasyonla Türkiye'nin kültürel değerleri Fas'ta tanıtılarak iki ülke arasındaki kültürel paylaşım güçlendirilmiştir.⁴¹

TİKA söz konusu türdeki organizasyonların yanı sıra düzenli olarak ramazan aylarında Fas'ta toplu iftar yemekleri düzenlemekte, ihtiyaç sahiplerine temel gıda, erzak ve giyim yardımlarında bulunmakta, cami, okul, yol, köprü, tarım alanları ve eğitim kurumları başta olmak üzere ülkede çeşitli kurumların inşa, bakım ve restorasyon işlerini üstlenmekte ve ülkede geniş çaplı sağlık taramaları gerçekleştirmektedir. Bunun yanı sıra TİKA, yakın dönemde Rabat'ta kurulan Yunus Emre Rabat Türk Kültür Merkezinin donatılması sürecini de yürütmektedir.⁴²

Türkiye-Fas kültürel ilişkilerinin yönetilmesi sürecine Fas'ta gerçekleştirdiği çok sayıda faaliyetle önemli katkılarda bulunan bir diğer

³⁹ TİKA Faaliyet Raporları, *TİKA*.

⁴⁰ "Fas'ta, TİKA Projelerinin Açılışı Başbakan Yardımcısı Prof. Dr. Numan Kurtulmuş Tarafından Gerçekleştirildi", *TİKA*.

⁴¹ "Başbakan Yardımcısı Kurtulmuş, Fas'ta", *TGRT Haber*, 5.03.2015.

⁴² TİKA.

kurum Yunus Emre Kültür Merkezidir. YEE, 2015 yılından itibaren yıllık olarak Fas'ta Kurtuba (Cordoba) bir diğer adıyla Yurt Dışında Eğitim Merkezi tarafından düzenlenen eğitim fuarlarına düzenli olarak katılmaktadır. Son olarak Mart 2022 tarihinde Fas'ın Kazablanka kentinde düzenlenen söz konusu fuara YEE, Rabat Türk Kültür Merkezi temsilcileriyle birlikte katılmıştır. Organizasyon süresince YEE hem Fas'ta gerçekleştirdiği çeşitli proje ve faaliyetlerin tanıtımını yapmış hem de Türkiye'nin yabancı öğrencilere sağladığı burs, eğitim ve üniversite imkânlarını anlatmıştır. YEE, söz konusu organizasyonun yanı sıra, Fas çapında Türkçe derslerin verilmesini sağlayan dijital platformların organizasyon sürecini yönetmekte, Türk yapımı filmlerin Faslı izleyici kitlesiyle buluşmasına öncülük etmekte, çeşitli bilgi yarışmaları düzenlemekte, Osmanlı-Fas ittifakının zaferiyle sonuçlanan Vadi's-Seyl Savaşı'nın Fas'ta kapsamlı anlatımına yönelik olan seminerler ve Faslı öğrencilere yönelik çeşitli alanları kapsayan sertifikalı programlar düzenlemektedir.

TRT yayın organı, Türkiye'nin kültürel faaliyetlerinin Kuzey Afrika kıtasında ve Fas'taki görünürlüğüne artmasına katkıda bulunan bir diğer kurumdur. Son verilere göre, uluslararası düzeyde 38 farklı dil ve lehçeyle yayın yapan TRT, Türkiye ve dünyadaki güncel meselelerle ilgili gelişmelerden aralarında Fas'ın da yer aldığı birçok ülke kamuoyunu haberdar etmektedir. Bu amaçla internet sayfasında ve radyo kanallarında canlı yayınlar gerçekleştiren TRT aynı zamanda 4 Nisan 2010 tarihinde Arapça yayın yapan TRT Arabi kanalını ve 29 Ekim 2015 tarihinde de dünya çapında İngilizce yayın yapmakta olan TRT World kanalını açmıştır. Bununla birlikte, Türk yapımı pembe dizile-

rinin bölge ülkelerine ve Fas'a ihraç edilmesinde TRT'nin bölge ülkelerindeki yapımcılarla gerçekleştirdiği iş birliği çalışmalarının önemli katkıları bulunmaktadır.⁴³ Kuzey Afrika bölgesi ve Fas'ta günümüze dek 25'in üzerinde Türk dizisi yayımlanmıştır. "Beni Affet", "Kaybolan Yıllar", "Gümüş", "Aşk-ı Memnu" ve "Kara Sevda" isimli Türk dizileri son yıllarda Faslı izleyici kitlesi tarafından en fazla izlenen diziler arasında yer almaktadır. Söz konusu dizilerde yer alan tarihi ve mimari mekânlar Faslılarda Türkiye'ye yönelik merak uyandırarak turistik seyahat gerçekleştirilmesini motive etmektedir. Fas'ta sayısı giderek artan ve Farsça dublajla yayımlanan Türk dizileri aynı zamanda ülkede yayın şirketleri tarafından yapılan reyting sıralamalarında üst sıralara yerleşmektedir. Türk dizileri özellikle izlenme sayısındaki artışla birlikte son yılda Fas'ta en fazla izlenen Meksika ve Mısır yapımı dizilerinin önüne geçmiştir. Fas'ın yerel kanallarının reyting rakamlarını ölçen "Maroc Metri" isimli medya kuruluşunun 2021 Ekim ayında yayımladığı rapora göre, Fas televizyonunun fenomen kanallarından biri olan Kanal 2M'de yayımlanan Yemin, Hayat Şarkısı ve Yaralı Kuşlar isimli Türk dizileri sırasıyla bu kanalda en fazla izlenen üç yapım arasında yer almıştır.⁴⁴

Türkiye-Fas ilişkilerinin gelişimine katkıda bulunan bir diğer kurum Türk Hava Yollarıdır. 2006 yılında Fas'la Türkiye'nin karşılıklı olarak vizeleri kaldırma kararı almasını takiben Fas'a yönelik ilk seferlerini aynı yıl Kazablanka kentinden başlatan THY, Agadir, Fes, Marakeş, Tanca ve Ucdâ kentlerini de sefer güzergâhı arasına dâhil etmiştir. THY, İstanbul Havalimanı (IST) ve İstanbul Sabiha Gökçen Havalimanı'ndan (SAW) bu kentlere gerçekleştirdiği direkt uçuşların yanı sıra bu kentlerde açmış

⁴³ TRT.

⁴⁴ Safiye Karabacak ve Halime Afra Aksoy, "Fas'ta en çok izlenen yapımlar arasında Türk dizileri yine zirvede", *Anadolu Ajansı*, 25.11.2021; "Fas'ta 3 Türk dizisi en çok izlenenler arasında", *NTV*, 23.10.2020.

olduğu ofislerle Türkiye'yi tanıtan faaliyetler gerçekleştirilmektedir. THY, Fas'a yönelik seferlerinin kapsamını genişletme çalışmalarını sürdürmektedir.⁴⁵

Sonuç olarak, kamu kurum ve kuruluşlarının bahsi geçen alanlarda gerçekleştirdikleri geniş ölçekli faaliyetler iki ülke ilişkilerinin yakınlaşması sürecini hızlandırmakta, Fas'ta Türkiye'nin görünürlüğünü ve etkisini arttırmakta, Fas'tan Türkiye'ye gerçekleştirilen turistik ve kültürel amaçlı ziyaretlerin ve Türkiye'deki Faslı öğrenci sayısının yıllık artış kaydetmesini sağlamaktadır. Tüm bu gelişmeler aynı zamanda Türkiye'nin ekonomik kazanımlarına katkı sunmaktadır.⁴⁶ Yakın dönemde gerçekleştirilen araştırma sonucuna göre, Türkiye 2018'den günümüze dek yurt dışında yayımladığı dizilerden yaklaşık 500 milyon ABD dolarının üzerinde bir gelir elde etmiştir. Bu bağlamda en fazla gelir getiren Türk dizileri arasında "Kara Para Aşk", "Kuzey Güney", "Karadayı", "Öyle Bir Geçer Zaman Ki", "Adını Feriha Koydum", "Gümüş", "Fatma Gülün Suçu Ne?", "Ezel", "Aşk-ı Memnu", "Diriliş Ertuğrul", "Kara Sevda" yer almıştır.⁴⁷

Resmî rakamlara göre, Türkiye'deki üniversite kurumlarında farklı uzmanlık alanlarında öğrenim gören Faslı öğrenci sayısı iki binin üzerindedir. 2012 yılından itibaren YTB'nin koordinasyonu ile "Türkiye Bursları" olarak devam eden söz konusu program kapsamında, Faslı öğrencilerin de aralarında yer aldığı çok sayıda misafir öğrenciye aylık burs sağlanmakta, üniversite katkı payı, genel sağlık sigortası, uçak bileti, barınma ve Türkçe dil eğitim kursları imkânı da verilmektedir.⁴⁸ Bu bağlamda Türki-

ye'nin ilgili bakanlıklarının ve YTB'nin girişimiyle yabancı öğrencilere sağladığı devlet bursu olanakları ve söz konusu olanakların TİKA ve YEE kurumları aracılığıyla Fas'ta duyurulması Faslı öğrencilerin eğitim konusunda Türkiye'ye rağbet etmelerini sağlayan önemli girişimlerin başında gelmektedir. Yakın dönemde gerçekleştirilen yeni bir düzenlemeyle yabancı öğrencilere burs olanaklarının yanı sıra çalışma imkânı da sağlanmıştır. Böylece eğitim alanında Faslı öğrencilerin Türkiye'yi tercih etme motivasyonları güçlendirilmiştir. Bunun yanı sıra Fas'ın birçok kentinde ve öğretim kurumlarında açılan Türkçe dil kursları, tarih ve kültür kurumları vasıtasıyla iki ülke arasındaki kültürel diplomasi pekiştirilmektedir.⁴⁹

Son olarak, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığının açıkladığı verilere göre, 2017 yılında Fas'tan Türkiye'ye gelen turist 54 binken, bu rakam 2018 yılına gelindiğinde 87 bine yükselmiştir. Yine aynı verilere göre 2019 yılının Ocak-Nisan ayları arasında 67 binin üzerinde Faslı turist Türkiye'ye gelirken, bu rakam aynı yılın temmuz ayı itibarıyla 120 bine yükselmiştir. Fas bu rakamlarla 2019 yılında Cezayir (160.000) ve Libya'dan (136.000) sonra Türkiye'ye en fazla turist gönderen üçüncü Kuzey Afrika ülkesi olmuştur. 2020 yılında dünya genelinde baş gösteren koronavirüs salgını dünyadaki tüm turistik dolaşimleri ve faaliyetleri olumsuz etkilediği gibi Fas'tan Türkiye'ye gelen turist sayısında düşüşe yol açmıştır. Bu bağlamda son verilere göre Türkiye'yi 2020'de ziyaret eden Faslı turist sayısı 40.335 iken bu rakam 2021 yılında 11.472'ye gerilemiştir.⁵⁰ Söz konusu rakamların koronavirüs salgınının hafifletilmesiyle

⁴⁵ Turkish Airlines.

⁴⁶ "Fas'ta Türk Üniversiteleri Tanıtıldı", *Yunus Emre Enstitüsü*, 8.03.2022.

⁴⁷ Karabacak ve Aksoy, a.g.e.

⁴⁸ YTB Türkiye Bursları.

⁴⁹ Faik Gürsoy, "Fas ve Türk Okulları", *Sabah*, 13.11.2013.

⁵⁰ T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı; "Son Verilerle Türkiye Turizm İstatistikleri Raporu", *TÜRSAB*, Nisan 2021.

birlikte gelecek yıllarda yükseleceği öngörülmektedir. Bu amaçla Türkiye, Fas'ın da aralarında yer aldığı pek çok ülkeyle turistik amaçlı seyahat sayılarının artırılmasını ve yeniden başlatılabilmesini sağlayacak olan çalışmaların uygulamaya geçilmesi için diplomatik temaslarda bulunmaktadır.

3. Ekonomik Boyut

İkili ekonomik iş birliği mekanizmaları Türkiye'nin Fas'a yönelik ekonomi politikasının temel dayanaklarının başında gelmektedir. Bu mekanizmalardan başlıcaları Karma Ekonomik Komisyon (KEK) toplantıları, Serbest Ticaret Anlaşmaları (STA) ve STA Ortaklık Komitesi toplantıları, Türk-Fas İş Konseyi, İş Forumları ve Fas'ta açılan ticaret bürolarıdır. Bunun yanı sıra, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB), Dış Ekonomik İlişkiler Konseyi (DEİK) ve Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği (MÜSİAD) Kuzey Afrika bölgesi genelinde ve Fas özelinde gerçekleştirdikleri çeşitli ticari ve ekonomik faaliyetlerle Fas'la ulaşılması hedeflenen ekonomik liberalizasyon sürecine önemli katkılarda bulunmaktadır.

Ticaret Bakanlığı ve DEİK özellikle son on yılda Türkiye-Kuzey Afrika-Fas ticari ve ekonomik ilişkilerinin geliştirilmesine yönelik olarak Fas ve Türkiye'de çeşitli etkinlikler gerçekleştirmektedir.⁵¹ Ticaret Bakanlığının katkısıyla Rabat ve Kazablanka'da kurulan iki ticaret ofisi iki ülkenin iş adamlarına sağlanan hizmet olanaklarını kolaylaştırmaktadır.⁵² Benzer şekilde, DEİK bünyesinde 1990 yılında kurulan Türkiye-Fas İş Konseyi Fas devletiyle geliştirmiş olduğu koordinasyon üzerinden iki ülke

arasında ticari ilişkilerin gelişmesini sağlayan çalışmalar yürütmektedir. Bu amaçla Fas-Türkiye İş Konseyi kapsamında İş Forumu, İş Konseyi Heyet Ziyareti ve Yuvarlak Masa şeklinde geniş kapsamlı organizasyonlar düzenlemektedir.⁵³ Yıllık olarak düzenlenen Türkiye-Fas İş Konseyi toplantılarının ilk serisi 3-4 Mayıs 2012 tarihlerinde Türkiye'nin ev sahipliğinde İstanbul'da 140 Türk ve 31 Faslı şirketin katılımıyla gerçekleştirilirken, son toplantısı ise Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın da katılımıyla 3 Haziran 2013 tarihinde Rabat'ta gerçekleştirilmiştir. Benzer şekilde düzenli bir takvime bağlanan KEK toplantılarının bir serisi olan Türkiye-Fas 9. Dönem Toplantısı 2-3 Mart 2011 tarihlerinde Fas'ın ev sahipliğinde başkent Rabat'ta gerçekleştirilmiştir.⁵⁴ Ticaret Bakanlığı bünyesindeki ve dışındaki Türkiye menşeli birçok ekonomik, ticari ve sanayi şirketleri Fas sahasında gerçekleştirdikleri çeşitli faaliyetlerin yanı sıra, Türkiye'den Fas'a gerçekleştirilen üst düzey resmî ziyaretlere de iştirak ederek Fas-Türkiye ekonomik ilişkilerinin gelişmesi sürecini ayrıca desteklemektedirler.

Fas-Türkiye arasındaki ekonomik ilişkileri geliştirmek ve ticaret hacmine ivme kazandırmak amacıyla 7 Nisan 2004 tarihinde iki ülke başbakanları tarafından Ankara'da Türkiye-Fas STA imzalanmıştır. 1 Ocak 2006 tarihinde yürürlüğe giren STA ticari ilişkilerin gelişmesinde kritik bir öneme sahiptir.⁵⁵ İki ülke arasındaki ürün ticaretinin gerçekleştirilmesinde tarife ve tarife dışı engellerin kaldırılmasına, tarım ve ilaç sektörlerinde birçok iyileştirmenin sağlanmasına yönelik olarak imzalanan anlaşma yürürlüğe girdikten sonra Türkiye, Fas men-

⁵¹ Ramazan Erdağ, "Türkiye'nin Afrika Politikası 2019, Burhanettin Duran, Kemal İnat ve Mustafa Caner (der.), *Türk Dış Politikası Yıllığı 2019*, Ankara, SETA Yayınları, 2020, 349-370.

⁵² "Sayın Bakanımızın Le Matin Gazetesinde (Fas) 14.11.2011 Tarihinde Yayımlanan Makalesi", *T.C. Dışişleri Bakanlığı*.

⁵³ Türkiye-Fas İş Konseyi, *DEİK*.

⁵⁴ "Türkiye-Fas İlişkileri", *T.C. Dışişleri Bakanlığı*.

⁵⁵ Bu anlaşma ile birlikte ayrıca iki ülke arasında karşılıklı olarak doğrudan uçuşlar başlatılmıştır. Milletlerarası Andlaşma, *Resmî Gazete*; Alaoui and Belchen, a.g.e.

şeli sanayi ürünleri için uyguladığı gümrük ve eş etkili vergileri kaldırmıştır. Bunun yanı sıra Fas, Türkiye menşeli endüstri ürünlerinin ithalatında uyguladığı gümrük vergilerini, anlaşmaya ekli olan Protokol l'de belirtilen ürünler hariç olmak üzere anlaşmanın yürürlüğe girdiği tarih itibarıyla kaldırmıştır. Böylece taraflar anlaşma kapsamında belirli sayıdaki tarım ürünlerine karşılıklı olarak uyguladıkları tarife kotaları çerçevesinde gümrük vergisi indirimleri ve muafiyetleri şeklinde tavizler vererek⁵⁶ ikili ekonomik ilişkilerin ivme kazanmasında önemli bir girişimi gerçekleştirmiştir.⁵⁷

Tablo 1'de görüldüğü üzere STA iki ülkenin gerçekleştirdiği toplam ticaret rakamlarına artış olarak yansımıştır. STA'nın henüz yürürlüğe girmemiş olduğu 2005 yılında Fas-Türkiye arasında yaklaşık olarak 513 milyon ABD doları düzeyinde seyreden toplam ticaret hacmi, anlaşmanın yürürlüğe girmesiyle birlikte her yıl artış kaydetmiştir. 2009 yılı hariç olmak üzere 2000-2013 döneminde Türkiye'nin Fas'a ihracatı her yıl bir önceki yıla kıyasla artış göstermiştir. Türkiye'nin, Fas'a ihracatı 2000 yılında 70 milyon dolar seviyesinde seyrederken, 13 yılda yaklaşık 17 katlık bir artarak 2013 yılında 1 milyar dolar seviyesinin üzerine çıkmıştır. Yine

Fas'tan yapılan ithalat, 2000 yılında 72 milyon dolar seviyesindeyken 2013 yılında 8 katlık bir artışla 572 milyon dolar seviyesine yükselmiştir.

2012 yılı verilerine göre ise Fransa Fas'ın en fazla ihracat yaptığı ülkeyken, diğer ülkeler sırasıyla İspanya, Brezilya, Hindistan ve ABD olmuştur. Diğer taraftan İspanya Fas'ın en fazla ithalat yaptığı ülke olurken, bu ülkeyi sırasıyla Fransa, Çin Halk Cumhuriyeti, ABD ve Suudi Arabistan izlemiştir. 2012 yılında Türkiye, Fas'ın en fazla ithalat yaptığı ülkeler arasında dokuzuncu, en fazla ihracat yaptığı ülkeler sıralamasında ise onuncu sırada yer almıştır.⁵⁸ Türkiye'nin, Fas'la olan toplam ticaret hacmi 2018 yılında 2,7 milyar, 2019 yılı itibarıyla ise 3 milyar dolar seviyelerine ulaşmıştır. Bu rakamla 2019 yılında Fas, Türkiye'nin Kuzey Afrika bölge ülkeleri içerisinde en fazla ticaret yaptığı ülke olmuştur. Fas'ı sırasıyla Cezayir, Tunus ve Libya izlemiştir.⁵⁹ 2020 yılında dünya genelinde ortaya çıkan koronavirüs salgınının etkisiyle Tablo 1'de görüldüğü üzere ikili ticaret hacmi bir önceki yıla benzer şekilde yaklaşık 3 milyar ABD doları seviyesinin altında seyrederken 2021 yılında ise 3,5 milyar doların üzerine çıkmıştır.

Tablo 1: 2000-2021 Yıllarında Türkiye'nin Fas'la Ticaret Rakamları (Milyar Dolar Cinsinden)⁶⁰

Yıllar	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
İhracat	70,4	370	551	721	957	600	623	920	1.014
İthalat	72,0	143	173	198	360	234	396	419	429
Yıllar	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
İhracat	1,192	1.447	1.371	1.489	1.686	2,036	2.347	2.057	2.616
İthalat	572	638	728	920	930	752	713	642	922

⁵⁶ "T.C. Ekonomi Bakanlığı 2014, Ülke Sunumu: Fas."

⁵⁷ "Serbest Ticaret Anlaşmaları/ Yürürlükte Bulunan STA'lar: Fas", T.C. Ticaret Bakanlığı, 20.10.2021.

⁵⁸ T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2014.

⁵⁹ Ramazan Erdağ, "Türkiye'nin Afrika Politikası 2019, Burhanettin Duran, Kemal İnat ve Mustafa Caner (der.), *Türk Dış Politikası Yıllığı 2019*, Ankara, SETA Yayınları, 2020, s. 349-370.

⁶⁰ TÜİK verilerinden derlenmiştir.

Türkiye ve Fas arasındaki karşılıklı ticarete tekstil, gıda ve çeşitli sanayi ürünleri başta olmak üzere çok çeşitli ürünler yer almaktadır.⁶¹ Türkiye'nin Fas'a ihraç ettiği başlıca ürünler arasında plastik, tekstil elyafı, demir-çelik, otomotiv, kara ulaşım araçları gelirken, ithal ettiği ürünler arasında ise altın, altın kaplama ürünler, kara ulaşım araçları, nadir elementlerin bileşikleri, gümüş, adi metaller ve organik olmayan kimyasallar bulunmaktadır.⁶² 2012 yılı verilerine göre, Türkiye'nin, Fas'a en fazla ihraç ettiği ürün grubunda tekstil materyalleri ülkeye yapılan toplam ihracatın yaklaşık beşte birini oluşturarak ilk sırada yer almıştır. Demir ve çelik, elektrikli makineler-cihazlar ve motorlu kara araçları ise tekstil ürün grubundan sonra Fas'a en fazla ihraç edilen diğer ürünlerdir. Yine aynı verilere göre, Türkiye'nin, Fas'tan en fazla ithal ettiği ürün grubu sıralamasında inorganik kimyasallar bu ülkeden ithal edilen tüm ürünlerin yaklaşık yaklaşık üçte birini oluşturması nedeniyle ilk sırada yer almaktadır. Türkiye'nin Fas'tan en fazla ithal ettiği inorganik kimyasal ürünleri bitkisel ve hayvansal gübrelerle birlikte demir içermeyen maden grupları izlemektedir.⁶³

Fas'ta birçok alanda faaliyet gösteren ve 2011 yılında sayısı 70'i bulan 2019 yılı itibarıyla ise 160'a yükselen Türkiye menşeli firmalar Fas-Türkiye ekonomik ilişkilerinin ivme kazanması sürecine önemli katkılarda bulunmaktadır. Süpermarket zinciri BİM, çeşitli plastik ürünlerin imalatını yapan Courant Bleu, mutfak evyesi ve lavabosu üreten Cromevier S.A.R.L., ev tekstili imalatı yapan Galaksika Maroc ve hediyelik eşya başta olmak üzere çeşitli züccaciye ürünleri imal eden Hobi Mobi firma-

ları Fas'ta yerleşik konumda bulunan başlıca Türk firmalarıdır. Bu firmalar Kral VI. Muhammed'in inisiyatifiyle Fas'ın kalkınmasına ve modernizasyona yönelik olarak 20 yıldan fazla bir süredir gerçekleştirilmekte olan projelere katkılarda bulunmaktadır. Firmaların bu bağlamda katkı yaptıkları büyük projeler arasında tramvay sistemleri, otoyolları, boru hatları, rafineriler ve fabrika inşaatları bulunmaktadır.⁶⁴ Bunun yanı sıra, söz konusu firmalar perakende ve toptan ticaret yöntemlerini kullanarak mobilya, tekstil, demir-çelik, kişisel bakım, halı, otomotiv, lojistik, hazır giyim ve kâğıt başta olmak üzere çok çeşitli iş sektörlerinde faaliyetlerini sürdürmektedirler. Bu sektörler ile yılda yaklaşık olarak on binin üzerinde Faslıya istihdam sağlanmakta ve böylece Fas'taki yaygın işsizlik sorununun görece olarak hafifletilmesine katkıda bulunmaktadır. Fas'ın inşaat sektöründe önemli bir paya sahip olan Türk müteahhitlik firmaları ülkede gerçekleştirdikleri inşaat faaliyetlerinden kayda değer bir kazanım sağlamaktadırlar. Bu şirketler ülkede işletme hakkını üstlenmiş oldukları çeşitli ekonomik-ticari kuruluşlardan ve inşaat projelerinden toplam değeri 4,1 milyar ABD dolarına ulaşan bir gelir elde etmişlerdir.⁶⁵

Sonuç olarak, iki ülke ekonomi ve ticari konularında serbest piyasayı destekleyen ortak tutumları ve bu doğrultuda gerçekleştirdikleri ekonomi projeleriyle, ülkelerine yabancı sermaye girişini teşvik etmek ve turist sayısını arttırmak için izledikleri diğer benzer ve ortak politikalar ve son dönemde büyüyen ekonomileriyle söz konusu alanda zaman zaman ortaya çıkan problemlere karşın ikili ekonomik ilişkilerini geliştirilmeye yönelik çalışmalarını

⁶¹ Fuat Emir Şefkatli, "Fas-Türkiye Ekonomik İlişkilerinde Suudi Arabistan Gölgesi", *ORSAM*, 17.11.2020.

⁶² "Türkiye-Fas İlişkileri", *T.C. Dışişleri Bakanlığı*.

⁶³ Adem Doğan, "Türkiye-Kuzey Afrika Ticaretinin Temel Karakteristikleri", *Sakarya İktisat Dergisi*, Cilt 5, Sayı 54, 2016, 65-85.

⁶⁴ "Sayın Bakanımızın Le Matin Gazetesinde (Fas) 14.11.2011 Tarihinde Yayımlanan Makalesi", *T.C. Dışişleri Bakanlığı*.

⁶⁵ T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2018.

sürdürmektedir.⁶⁶ Bu bağlamda, Fas'ın 2020 yılında 2004 tarihli STA'nın birkaç maddesinde yaptığı değişiklik iki ülkenin ekonomik ilişkilerinde bir handicap oluşturmaktadır. Rabat yönetimi, ilk olarak Ocak 2020 tarihinde STA doğrultusunda Türkiye'den ithal ettiği tekstil ürünlerine o güne dek uyguladığı yüzde 25'lik vergi oranını yüzde 27'ye yükseltmiştir.⁶⁷ Yine aynı yıl 14 Ekim'de Fas Bakanlar Kurulu tarafından STA'da onaylanan bir diğer değişiklikle de sanayi, gıda ve tekstil sektörlerinde 150 farklı kategorideki 1.200 kadar Türk menşeli ürüne 5 yıl süreyle %90 oranında ek gümrük vergisi getirilmiştir.⁶⁸

Ekonomik ilişkilerdeki bu handikabın ortadan kaldırılmasına yönelik olarak 14 Ocak 2020 tarihinde STA 5. Ortak Komite toplantı-

sı Rabat'ta yapılmış ve Türkiye Ticaret Bakanı Ruhsar Pekcan aynı yıl 14-15 Ocak tarihlerinde Fas'a ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu ziyaret kapsamında ayrıca iki ülkenin özel ticari sektör temsilcilerinin ve iş insanlarının katılımıyla İş ve Yatırım Forumu da düzenlenmiştir. Söz konusu faaliyetler kapsamında bir araya gelen iki ülkenin ticaret bakanları yaptıkları ortak basın açıklamalarında STA'nın koşullarının iki tarafın lehine olacak şekilde yeniden ele alınmasına dair müzakerelerin başlatılması konusunda anlaşmaya varıldığını belirtmiştir. Bu amaçla düzenlenen metinler üzerinde Haziran 2020 tarihinde mutabakat sağlanmış ve bu doğrultuda 24 Ağustos 2020'de STA Tadil Anlaşması imzalanmıştır. Söz konusu Anlaşmanın onay süreci halen devam etmektedir.⁶⁹

⁶⁶ "Türkiye ve Fas'ta Adalet ve Kalkınma Partisi", *TUIÇ Akademi*, 7.10.2016.

⁶⁷ "Fas, Serbest Ticaret Anlaşmasına Rağmen Türkiye'den İthal Edilen Tekstil Ürünlerine Gümrük Vergisi Uygulamaya Başladı", *T.C. Ticaret Bakanlığı*, 13.01.2020.

⁶⁸ Şefkatli, a.g.e.

⁶⁹ "Türkiye-Fas Siyasi İlişkileri", *T.C. Dışişleri Bakanlığı*.

ARAP BAHARI SÜRECİ VE SONRASI İKİLİ İLİŞKİLER

Ortadoğu'daki halk hareketleri Fas'a 20 Şubat 2011 tarihinde çoğunluğu gençlerden oluşan Faslıların protesto gösterileriyle yansıyor.

2011 yılında Tunus'ta başlayan ve kısa süre içerisinde birçok Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkesini de tesiri altına alan halk ayaklanmaları Fas iç siyasetine aynı yıl 17 Ocak tarihinde yansımıştır. Başlangıçta Faslıların temel ihtiyaç madde fiyatlarının aşırı yükselmesine ve işsizlik oranlarındaki artışa karşı bir tepki olarak başlattıkları 17 Ocak gösterilerindeki tansiyon 19 Ocak günü Tanca kentinde gerçekleştirilen protesto eylemleriyle birlikte yükselmiş, 20 Ocak'ta ise siyasi bir nitelik kazanmıştır.⁷⁰ Sivil toplum örgütlerinin ve gençlerin organize ettiği⁷¹ ve 20 binin üzerinde katılımcının yer aldığı "20 Şubat Hareketi" kapsamında Fas'ta gerçekleştirilen protesto gösterileri Tunus, Mısır, Bahreyn, Libya, Suriye ve Yemen'de gerçekleştirilenlerden farklı olarak şiddet olaylarına dönüşmeden ve rejimin ya

da yönetimin devrilmesiyle sonuçlanmadan atlatılmıştır.

Kral VI. Muhammed demokrasi, yeni bir anayasa, parlamenter monarşi ve sosyo-ekonomik koşulların iyileştirilmesini talep eden, çoğunluğunu öğrenci gruplarının oluşturduğu 20 Şubat gösterilerinden bir gün sonra 21 Şubat'ta yaptığı bir açıklamada Ekonomik ve Sosyal Konseyin ivedilikle kurulacağını, anayasa değişikliğine ve erken seçimlere gidileceğini belirtmiştir. Rabat yönetimi 2011 yılının Mart ayında anayasa değişikliğine ve erken seçimlere gitme konusunda aldığı kararı kamuoyuyla da paylaşmıştır.⁷² Aynı yıl 3 Mart'ta yapılan bir değişiklikte 1990 yılında kurulmuş olan İnsan Hakları Danışma Konseyinin yerini Ulusal İnsan Hakları Konseyi almıştır. Bu konseye resmî hükümet evraklarına erişim ve

⁷⁰ Gösterilerde en fazla öne çıkan talepler genç işsiz mezunların işsizlik sorununa çözüm bulunması, asgari ücretin artırılması, alım gücünün düşürülmemesi ve her vatandaşa sosyal hizmetlerin tümünden tam olarak faydalanabilme imkânı sağlanmasıydı. Bununla birlikte Faslılar mutlak monarşi yerine İspanya ve İngiltere'deki gibi anayasal bir monarşi yönetimi talep etmiş ve parlamentonun yetkilerinin artırılmasını istemiştir. Neslihan Temelat, "Fas: Arap Baharının İstisnası mı?", *Yaşam Dergisi*, Cilt 23, 2013, 80-100.

⁷¹ Popülaritesi yüksek, yeraltı İslami hareket grubu niteliğinde olan Adalet ve Hayırseverlik Örgütü (Al Adl Wal İhsan), Fas İnsan Hakları Derneği ve radikal sol partiler söz konusu süreci desteklemiştir. Zemni and Bogaerd, a.g.e., 91-107.

⁷² Mehmet Akar, "Fas 2015", Kemal İnat ve Muhittin Ataman (der.), *Ortadoğu Yılı 2015*, İstanbul: Açılım Kitap, 2016, 399-412.

insan hakları ihlalleri konusunda denetleme yapma yetkisi tanınmıştır.⁷³ Benzer şekilde, anayasa değişikliği konusundaki hazırlıklar kısa sürede tamamlanarak Temmuz 2011'de referanduma sunulmuş ve Fas halkından %99 evet oyu alarak kabul edilmiştir.

Yeni anayasa değişikliği doğrultusunda getirilen yeni düzenlemelerden bir kısmı şunlar olmuştur:

- Faslı vatandaşların sahip oldukları hakların ve özgürlüklerin kapsamı genişletilmiştir.
- Fas parlamentosunun seçimler ve sivil hakları denetleme konusundaki yetkileri artırılmıştır.
- Kadın ve erkeklerin sosyal ve sivil haklar açısından eşit konuma getirilmesine yönelik geniş kapsamlı düzenlemeler yapılmıştır.⁷⁴
- Kral yetkilerinden bir kısmını daha parlamento ve hükûmete devrederek iki siyasi kurumun yetkilerini artırırken, kendi iradesini ise görece olarak kısıtlamıştır.⁷⁵
- Kralın hükûmeti kurma görevini seçimlerin galibi olan partiye vermesi öngörülmüştür.⁷⁶
- Hükûmet üyelerinin göreve başlamalarının başbakanın önerisiyle belirlenmesi, görevlerine son verilme yetkisinin ise kralın inisiyatifine bırakılması ya da en azından başbakan ve kral arasında yapılacak olan istişareyle belirlenmesi kararlaştırılmıştır.

- Bakanlar konseyinin kral ya da başbakanın çağırısı doğrultusunda toplanmasına karar verilmiştir.
- Bakanlar konseyine, başbakanın veya ilgili bakanın önerisi doğrultusunda üst düzey memurları ya da diplomatik temsilcileri atama yetkisi tanınmıştır.
- Milletvekilleri üçte bir çoğunluğu sağlamları hâlinde araştırma komisyonu kurabilme, beşte bir çoğunluğa ulaşmaları durumunda ise hükûmete gensoru verilebilme hakkı elde etmiştir.
- Kuzey Afrika bölgesinin ilk yerleşimcileri olarak kabul edilen ve Fas'ta azınlık statüsünde kabul edilen Amaziglerin (Berberiler) kullandığı Amazig dili ülkenin ikinci resmî dili olarak tanınmıştır.⁷⁷
- Kralın sahip olduğu üstün hakları betimlemek için anayasa metninde kullanılan "kutsal" kelimesi metinden çıkarılmıştır. Bununla birlikte, kral ordunun en yüksek komutanı ve ülkenin en üst mertebedeki dinî lideri olma unvanlarını, büyükelçileri ve diplomatları atama haklarını korumaya devam etmiştir.⁷⁸

25 Kasım 2011'de tarihinde ise Rabat hükûmeti erken seçim kararını gerçekleştirmiştir. Bu seçimlerde Müslüman Kardeşler'e yakınlığıyla bilinen Adalet ve Kalkınma Partisi (Justice and Development Party-PJD)⁷⁹ birinci parti olarak çıkmış ve parlamentoda 107 sandalye kazanmıştır. Abdülilah Benkiran ülkenin yeni başba-

⁷³ Temelat, a.g.e., 80-100.

⁷⁴ "Türkiye ve Fas'ta Adalet ve Kalkınma Partisi", *TUIÇ Akademisi*, 7.10.2016.

⁷⁵ Pulat, "Fas 2016", Kemal İnat ve Muhittin Ataman (der.), *Ortaoğu Yıllığı 2016*, İstanbul: Açılım Kitap, 2017, 493-510.

⁷⁶ Fehim Taştekin, "Fas'ta Adalet ve Kalkınma Partisi seçimi neden kaybetti?", *BBC Türkçe*, 11.09.2021.

⁷⁷ Furkan Polat, "Fas 2014", Kemal İnat ve Muhittin Ataman (der.), *Ortaoğu Yıllığı 2014*, İstanbul: Açılım Kitap, 2015, 403-418.

⁷⁸ Temelat, a.g.e., 80-100.

⁷⁹ Müslüman Kardeşler Hareketi'nin (İhvan) Fas'taki siyasi kolunu temsil eden Fas İslami Gençlik Cemiyeti ismini 1998 yılında Adalet ve Kalkınma Partisi olarak değiştirmiştir. "Fas'ta değişimin adı: 20 Şubat Hareketi", *Haber 7*, 22.02.2013.

kanı olarak atanmıştır. Ancak hiçbir parti iktidara tek başına gelecek kadar oy çoğunluğunu sağlayamadığı için Benkiran anayasa değişikliğine uygun olarak Kral VI. Muhammed'in yetkilendirmesi doğrultusunda yeni hükümeti kurma görevini üstlenmiştir. PJD, 2016 seçimlerine dek ülkeyi koalisyon ortakları olan Halk Hareketi Partisi (MP), İstiklal Partisi (PI) ve İlerleme ve Sosyalizm Partisi (PPS) ile birlikte yönetmiştir.⁸⁰ Siyasi söylemlerinde dinle modern hayatın birlikteliğine vurgu yapan PJD, Türkiye'deki Adalet ve Kalkınma Partisi modelinden esinlendiğini belirtmiştir. Bunun yanı sıra söz konusu seçimlerde iki önemli gelişme söz konusu olmuştur. Birincisi, Rabat yönetimi 2007 seçimlerinde olduğu gibi bir kez daha seçim sürecini dış gözlemcilerin denetimine açmıştır. Söz konusu seçim Ulusal İnsan Hakları Konseyi tarafından izlenmiştir. İkincisi, Fas Parlamentosunu oluşturan 395 sandalyenin 60'ı kadınlara, 30'u ise gençlere ayrılmıştır.⁸¹

Fas'ın, 2011 sürecini Ortadoğu ülkeleri ve diğer komşularına kıyasla şiddetsiz ve rejim değişikliği deneyimi yaşamadan atlattığının nedenlerini bu aşamada açıklamak gerekiyor. Fas'a ilişkin yapılan analizler iki temel sebepten söz etmektedir. Birincisi, Kral VI. Muhammed'in reformcu bir vizyona sahip olması Fas halkı ve kamuoyu nezdinde sempati kazanmasını sağlayarak kralın meşruiyetini arttırmıştır. Örneğin; Kral Muhammed'in henüz vefat olduğu yıllarda yoksulları desteklemeye yönelik gerçekleştirdiği bir dizi girişimler Faslıların Sidi'ye duyduğu sevgiyi arttırmıştır.⁸² Benzer şekilde, 2004 yılında 1958 tarihli Moudawana, bir diğer adıyla Kişisel Statü Kanunu'nda gerçekleştiren yeni düzenlemeler Fas halkının Kral VI. Muhammed'e duyduğu sempatiyi arttırmıştır. Bu kanun kadınlara ilişkin yer verdiği düzenlemeler nedeniyle Fas kamuoyunda oldukça tartışılmıştır. Önceki kanunda kadınların evlenmeden, işe başlamadan ve pasaport edinmeden önce vasilerinin ve/ya eşlerinin izni alma zorunlulukları tartışmalı maddelerden üçüydü. Bu kanun aynı zamanda çekeşliliğe izin vermekte ve erkeklerin beyanıyla boşanmayı mümkün kılmaktaydı. İlk olarak 1993 yılında Kral II. Hasan tarafından üzerinde küçük çaplı değişiklikler yapılan kanunda 2004 yılında kapsamlı düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Kanundaki yeni düzenlemeyle birlikte kadınların evlenmeleri için ön şart olarak konulan vasi izni alma zorunluluğuna son verilmiştir; kadınların 15 olan evlilik yaş sınırı 18 yıla çıkarılmıştır; erkeğin çok eşlilik gerçekleştirmesi ilk eş ve hâkim iznine bağlanmıştır; kadınların boşanma süreçlerine ve ülkedeki statülerini iyileştirmeye yönelik kapsamlı düzenlemeler gerçekleştirilmiştir.⁸³

Bu kapsamda yapılan ikinci bir analize göre bir diğer neden, Fas halkının çoğu monarşiyi ulusal birliğin sembolü ve meşru bir yönetim biçimi olarak benimsemiş oldukları için kralı kişisel olarak haksız görseler bile, siyasi sistemin yıkılmasını hedefleyen bir çabada bulunmayı tercih etmemektedir. Bir başka ifadeyle, Kral VI. Muhammed yönetimi Fas halkıyla arasında (görelî) bir sözleşme uzlaşısını sağlayan "seyreltilmiş demokrasi (homeopathic democracy)" sistemini benimsemiş olması Fas'ın Arap Baharı sürecini görelî olarak başarılı atlattığını sağlamıştır. Bu kapsamda Kral

⁸⁰ Pulat, a.g.e., 493-510; Arieff Alexis, Morocco: Current Issues, *CRS Report for Congress, Congressional Research Service*, 2012. Söz konusu dönemde Merkezi Ulusal Bağımsızlar Mitingi (RNI), sol eğilimli Halk Güçleri Sosyalist Birliği (USFP) ve Doğruluk ve Çağdaşlık Partisi (PAM) ise muhalefet kanadını oluşturmuşlardır.

⁸¹ Temelat, a.g.e., 80-100.

⁸² a.g.e.; Joffé George, "The Arab Spring in North Africa: Origins and Prospects", *The Journal of North African Studies*, Vol 16, No 4, 2011, 507-532.

⁸³ Temelat, a.g.e., 80- 100.

VI. Muhammed, babası Kral II. Hasan'ın 38 yıllık iktidarının son yıllarında kontrollü bir siyasi liberalleşmeyi ölçülü adımlar atarak sağlamak ve bunu da gerçekleştirmek için siyasi ve ekonomik hayatta sahip olduğu mutlak otoritesini görece olarak azalttığı "homeopatik demokrasi" sürecini 2011 gelişmelerinde referans almış ve uygulamıştır. Kral VI. Muhammed'in homeopatik demokrasi sistemini kullanması, özellikle Fas'ın liberal kesimlerinde kralın İspanya tarzı anayasal monarşiye geçilmesi için daha kapsamlı değişiklikler gerçekleştireceği yönünde bir inancın oluşmasını sağlayarak içindeki meşruiyetini pekiştirmiştir.

Kral Muhammed'in henüz iktidarının erken yıllarında iç politikada "kalkınma ve içtihat" ismini verdiği bir diğer politikayı homeopatik demokrasi sisteminin bir parçası olarak uygulamaya geçirmesi söz konusu inancı besleyen diğer önemli bir dinamik olmuştur. Bu politika doğrultusunda, Kral VI. Muhammed ekonominin modernleşmesi, sosyal refahın teşviki, sivil, toplumsal ve siyasi demokratikleşmenin sağlanması amacıyla birçok farklı projeyi hayata geçirmiştir. Üstelik bu politikalar hayata geçirilirken salt bir taklit olarak değil, aksine İslam hukukunun izin verdiği ölçüde bağımsız ve gerekçeli kararlarla meşrulaştırılıp genişletilmiştir. Bu nedenle henüz iktidarının ilk yıllarında Muhammed, Faslılar tarafından "Fakirlerin Kralı" olarak anılmıştır.

Bunlara ek olarak, Kral VI. Muhammed'in babası II. Hasan'ın sınır koyan politika anlayışından ziyade sınırları kısmen kaldıran, esneten ya da kapsamını genişleten politika pratikleri saray ve Fas halkı arasındaki görece uzlaşının sağlanmasına önemli bir katkıda bulunmuş-

tur.⁸⁴ Kısacası, kralın otoritesine ve üstün dinî konumuna zarar verebilecek herhangi bir siyasi hakkı tanımadan liberalleşme haklarının görece olarak Faslılara verilmesi anlamına gelen ve bu nedenle de "monarşik liberalizm" olarak da isimlendirilen homeopatik demokrasi süreci,⁸⁵ Fas'ta millet-iktidar uzlaşısının 20 Ocak Hareketi döneminde de gerçekleşmesini sağlamıştır. Bu uzlaşma böylece Kral'a, Fas'ın 2011 süreçlerinin yol açtığı toplumsal protesto gösterilerini Mısır, Tunus ve Suriye'den farklı olarak şiddetli çarpışmalara ve iktidar kaybına dönüşmeden çözüme kavuşturma fırsatı sunmuştur.

17-20 Şubat 2011 tarihlerinde protestolar gerçekleştiren Faslılar kızgınlıklarının Fas hükümdarı VI. Muhammed'e karşı olmadığını, aksine krallık sisteminin kamusal yaşam uygulamalarını pekiştiren ve güçlendiren yapısına yani mevcut "sisteme" karşı olduğunu vurgulamışlardır. Fas halkı bu nedenledir ki 17-20 Şubat sürecinde gerçekleştirdiği gösterilerin tümünde talebini daha çok siyasi ve ekonomik reform üzerinden ifade etmiştir. Bu vurgular bir taraftan Fas monarşisinin sahip olduğu güçlü sosyal ve siyasi konumuna dikkat çekerken diğer taraftan da Fas'taki gösterileri Tunus ve Mısırda sergilenen sert ve şiddet içeren gösterilerden farklı kılmıştır.

Fas yönetiminin söz konusu girişimleri içerideki şubat sürecini şiddetsiz atlatmasını sağlamanın yanı sıra, Batı tarafından da takdir toplamış ve böylece Kral VI. Muhammed yönetiminin Batılı devletler nezdindeki imajı da oldukça gelişmiştir.⁸⁶ Batılı devletlere benzer şekilde Fas'taki protesto sürecine yönelik bir diğer destek de Türkiye'den gelmiştir. Tür-

⁸⁴ I. William Zartman, "Introduction: Rewriting the Future in the Maghrib", *Economic Crisis and Political Change in North Africa*, Azzedine Layachi, ed., Westport, CT and London, Praeger, 1998, 1-5; Abdeslam M. Maghraoui, "Monarchy and Political Reform in Morocco", *Journal of Democracy*, Vol. 12, No 1, 2001, 73-86.

⁸⁵ Dalla Valle, a.g.e., 116.

⁸⁶ Bruce Maddy Weitzman and Daniel Zisenwine, *Contemporary Morocco: State, Politics and Society under Mohammed VI*, Routledge, 2017, 1-2.

kiye, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da olayların ortaya çıktığı an itibarıyla Kuzey Afrika ve Ortadoğu'da istikrarın diplomatik ve demokratik kanallarla sağlanmasından yana bir yaklaşım sergilemiş ve aynı yaklaşımını Fas konusunda da sürdürmüştür. Başbakan Erdoğan, söz konusu olayların ortaya çıkmasını takiben yaptığı bir açıklamada "Gelişmeleri, 24 saat çok yakından ve tüm boyutlarıyla izliyoruz. Gereken temasları sağlıyor, gereken adımları da atıyoruz" ifadelerini kullanmıştır. Başbakan Erdoğan Fas'a ilişkin verdiği bir diğer röportajda, "Türkiye, herkese bu noktada örnek olması gereken bu sürece Fas'ı örnek göstererek destek vermektedir. Sürdürülebilir istikrar, halkların huzur ve mutluluğunun, refahının sağlanması, meşru taleplerin karşılanmasıyla mümkündür. Fas'ın reform yönünde attığı adımlar sadece Fas için değil, bütün bölge için olumlu olacaktır" ifadelerini kullanmıştır.⁸⁷

Dışişleri Bakanı Davutoğlu 2011 yılında Fas'a ilişkin kaleme aldığı makalesinde Fas'ın Arap Baharı sürecindeki tecrübesine ilişkin şu sözlerle yer vermiştir.

Bu yeni bölgesel konjonktürün Türkiye ve Fas arasındaki işbirliği, dayanışma ve eşgüdümün daha da artırılmasını gerekli kıldığına inanıyoruz. Bu bağlamda, Fas'ın Majesteleri Kral VI. Muhammed'in önderliğinde başlatılan siyasi reform süreci sonucunda, yeni Anayasa'nın 1 Temmuz 2011 tarihinde düzenlenen referandumda halkın büyük çoğunluğunun desteğiyle kabul edilmesini memnuniyetle karşıladık. İnsan hakları, temel özgürlükler, yargı bağımsızlığı, evrensel demokratik değerler alanla-

*rında özlü ilerlemeler içeren yeni anayasa'nın tam olarak uygulamaya konulmasıyla dost ve kardeş Fas halkının daha iyi yaşam koşullarına kavuşacağını biliyoruz. 25 Kasım 2011 seçimlerini de bu anlayışla izleyeceğiz. Seçimlerin Fas halkına şimdiden hayırlı olmasını diliyoruz.*⁸⁸

1. 15 Temmuz Sonrasında Türkiye-Fas İlişkileri

15 Temmuz başarısız darbe girişimi sürecinde Fas'ın Ankara'ya destek veren politika yaklaşımının Ankara-Rabat ilişkilerindeki yakınlaşmayı derinleştirdiği söylenebilir. Başarısız darbe süreci sonrasında Türkiye'ye ilk destek veren ülkeler arasında Fas yer almıştır. Darbe girişiminden üç gün sonra 18 Temmuz günü Türkiye'nin Rabat Büyükelçiliği önünde Faslı gençlerden oluşan "Krallık Gençlik Hareketi" isimli grup Türkiye'yi darbe karşısında destekleyen bir gösteri düzenlemiştir.⁸⁹ Krallık Gençlik Hareketi Başkanı Dali Muhammed yaptığı bir açıklamada "Türkiye'nin meşru iradesine karşı dış güçlerin de desteklediği darbe girişimini kınıyoruz. Fas halkı her zaman kardeş ülke Türkiye ile beraber olacaktır." ifadelerini kullanmıştır.⁹⁰

2017 yılında eski Başbakan Davutoğlu 15 Temmuz darbe girişimini kınayan protestolara katılan Faslı gençlerden hayatını kaybeden Faslı Cevad Merrun'un ailesine Fas'ta taziye ziyareti gerçekleştirmiştir. Söz konusu ziyaret sırasında Fas'ın 15 Temmuz sürecinde Ankara'ya verdiği destekten duyulan memnuniyet ifade edilmiştir.⁹¹ 15 Temmuz darbe girişiminden sonra Ankara'dan Rabat'a gerçekleştirilen ziyaret

⁸⁷ "Fas'ın attığı adımlar bütün bölge için olumlu olacaktır", <https://www.dunya.com/gundem/fas039in-attigi-adimlar-butun-bolge-icin-olumlu-olacaktır-haberi-213343>, 3.06.2013.

⁸⁸ "Sayın Bakanımızın Le Matin Gazetesinde (Fas) 14.11.2011 Tarihinde Yayımlanan Makalesi", *T.C. Dışişleri Bakanlığı*.

⁸⁹ Pulat, a.g.e., 505.

⁹⁰ "FETÖ'nün darbe girişimine Fas'ta protesto", *Anadolu Ajansı*, 18 Temmuz 2016.

⁹¹ "Davutoğlu 15 Temmuz şehidi Faslı Merrun'un kabrini ziyaret etti", *Yeni Şafak*, 6 Kasım 2017.

sırasında Ankara yetkilileri Fas yetkililerinden Fas'ta bulunan FETÖ faaliyetlerinin durdurulması talebinde bulunmuştur. Fas İçişleri Bakanlığı bu talep doğrultusunda 2017 yılında Fas'ta bulunan tüm FETÖ bağlantılı okulları kapatma yönünde aldığı kararı duyurmuştur.⁹²

2. Libya Krizinin Fas-Türkiye İlişkilerine Etkisi

2011 yılında Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde ortaya çıkan halk ayaklanmalarının, şiddetli çatışmalar şeklinde tezahür ettiği Libya kaynaklı gelişmeler Fas ve Türkiye tarafından yakından takip edilmiştir. Bu süreçte her iki ülkede Libya'da barış ve istikrarın korunmasını sağlamaya yönelik bölgesel ve uluslararası düzeyde gerçekleştirilen girişimlere hem aktif ve yapıcı destekte bulunmuşlar hem de söz konusu girişimlerin bir kısmının başlatılması sürecini yönetmişlerdir.

Fas, Libya'da olaylar ortaya çıktığı an itibarıyla ülkedeki geçişin barışçıl ve istikrarlı bir şekilde gerçekleşmesi adına yapıcı roller üstlenmiştir. Bu amaçla ülkede barış ve istikrarın sağlanmasına yönelik girişimlerden en kapsamlısını temsil eden Suheytrat Anlaşması metninin ortaya çıkması sürecinde Fas öncül bir rol oynamıştır. 17 Aralık 2015'te BM'nin girişimleriyle gerçekleştirilen ilk Libya görüşmelerine Fas, Suheytrat kentinde ev sahipliği yapmıştır. Bu girişimle Libya'da General Halife Hafter'e bağlı bulunan Tobruk merkezli Libya Ulusal Ordusu (LUO) ve Trablus merkezli Ulusal Mutabakat Hükümeti (UMH) arasındaki çatışmalara son verilmesi hedeflenmiştir. Suheytrat müzakere görüşmesi sonucunda Libya Siyasi Anlaşması ya da bir diğer adıyla Suheytrat Anlaşması metni üzerinde mutabık kalınmıştır. Bu anlaş-

ma doğrultusunda, Libya'da başkanlık konseyi kurulmuş ve BM Güvenlik Konseyi (BMGK) aldığı 2259 sayılı karar doğrultusunda başkanlık konseyini Libya'nın tek meşru temsilcisi olarak tanımıştır.

Ne var ki Suheytrat Anlaşması doğrultusunda kurulan başkanlık konseyinin sunduğu hükümet listeleri Libya'daki iki yönetim merkezi temsilcileri tarafından kabul edilmemiştir. Dahası anlaşma iki yönetim arasındaki çatışmaları sonlandıramamıştır. Suheytrat Anlaşması'nın söz konusu nedenlerle başarısız olması üzerine Fas, Libya'daki mevcut sorunların diplomatik kanallarla çözümü konusunda inisiyatifi bir kez daha ele almıştır. Tobruk merkezli LUO hükümetinin Ağustos 2020 tarihinde Ulusal Mutabakat Hükümeti'ne (UMH) karşı ateşkes kararı almasını takip eden süreçte Fas,⁹³ Libya kriziyle ilgili bir dizi toplantıya ev sahipliği yapmıştır. Bu bağlamda 2020 yılında gerçekleştirilen "Libya Diyalog Toplantıları"nın ilk üç oturumu Fas'ın Buznika kentinde yapılırken, sonuncusu ise aynı yılın kasım ayında Fas'ın Tanca kentinde gerçekleştirilmiştir. UMH ve LUO temsilcilerinin de katıldığı söz konusu toplantılarda alınan üç karar öne çıkmıştır. Bu kararlardan ilki Libya'daki Temsilciler Meclisi ve Libya Devlet Yüksek Konseyi kurumlarının birleştirilmesi, ikincisi devlet yönetim kademelerine getirilecek olan kişilerin üst düzey lider pozisyonlarının belirlenmesi, üçüncüsü ise Libya'daki çift başlı meclis yapısının sonlandırılması için çalışmaların sürdürülmesine ilişkin alınan kararlardır.⁹⁴ Fas, bu kararların uygulamaya geçirilmesi için sürdürülen uluslararası girişimlerde yer almaya devam etmektedir. Ayrıca Fas, Libya'da bulunan BM misyonu eşliğinde dijital platformlarda sürdü-

⁹² Abdüssamet Pulat, "Fas 2017", Kemal İnat ve Muhittin Ataman (der.), *Ortadoğu Yılı 2017*, Ankara: Kadim Yayınları, 2018, 451-464.

⁹³ "Fas'ta Libya görüşmeleri başladı", *Deutsche Welle*, 7 Eylül 2020.

⁹⁴ Hacer Başer, "Fas'taki 'Libya Diyalog Toplantısı'nda önemli anlaşmalara varıldı", *Anadolu Ajansı*, 8 Eylül 2020; Zayyeb Hediyye, "Fas, Libya'da çözüm için bir kez daha devrede", *Independent Türkçe*, 6 Haziran 2021.

rölmekte olan Libya Siyasi Diyalog Forumu toplantılarına katılmaktadır.⁹⁵

Bu girişimlere ek olarak Fas, bu yöndeki çalışmalarını Libya'daki her iki hükümet temsilcileriyle ayrı ayrı gerçekleştirdiği diyalog süreçleri üzerinden de devam ettirmektedir. Bu bağlamda Rabat yönetimi, Libya Devlet Yüksek Konseyi Başkanı Halid el-Mişri ve Libya Temsilciler Meclisi Başkanı Akile Salih'i ve 6 Haziran 2021 tarihinde ülkesinde ağırlamıştır. Ancak Rabat yönetimi temsilcileri iki tarafı aynı müzakere masasında bir araya getirememiş ve bu nedenle iki temsilciyle ayrı ayrı görüşmeler gerçekleştirmiştir. Fas Dışişleri Bakanı Nasır Burita'nın liderliğinde gerçekleştirilen söz konusu toplantıların ana gündem maddelerini Libya'daki son önemli gelişmeler, Libya'da cumhurbaşkanlığı ve parlamento seçimlerinin planlandığı üzere 24 Aralık 2021 tarihinde yapılması ve yine bu seçimlerden başarılı sonuçlar alınması için yapılması gerekenler oluşturmuştur. Fas Temsilciler Meclisi Başkanı Habib el-Maliki söz konusu görüşmeler sırasında basına verdiği açıklamalarda, "Fas sahip olduğu tecrübe, yetkinlik ve yetenekleriyle kardeş Libya halkının emrine amade olmaya devam edecek, Libya siyasi diyalogunun bütün sonuçları yerine getirilinceye dek desteğini sürdürecektir" ifadelerine yer vermiştir.

Fas, Libya temsilcileriyle insan haklarının gelişimi konusunda da temaslarda bulunmaktadır. Bu amaçla Fas, Libya Kamu Özgürlükleri ve İnsan Hakları Konseyi Başkanı Ömer Attiyetullah el-Hicazi'yi 22-25 Şubat 2022 tarihleri arasında ağırlamıştır. Bu kapsamda el-Hicazi başkent Rabat'ta Fas Ulusal İnsan Hakları Konseyi Başkanı Âmine Buayyaş ile bir araya gelmiştir. Gerçekleştirilen bu görüşme sırasında taraflar Fas'la Libya arasında insan hakları konusunda

eşgüdüm ve ortak çalışmalar yapılmasını ön gören iş birliği anlaşması imzalamıştır. Bu anlaşmaya göre iki ülke karşılıklı olarak ülkelerinde insan haklarının korunması ve geliştirilmesini sağlayacak olan girişim ve eylemlerde bulunacak, bu doğrultuda gerçekleştirilen diğer yapıcı faaliyetleri destekleyecek, bu konuda iş birliği geliştirilecek ve iki tarafın girişimiyle ortak bir iştişare mekanizması kurulacaktır.⁹⁶

Özetle, Fas'ın Libya meselesinde sürdürdüğü çabalar bir taraftan uluslararası toplumdan takdir almasını sağlarken, diğer taraftan da Libya'daki iki hükümet temsilcileri tarafından da değerli bulunmaktadır. Libya Devlet Yüksek Konseyi üyesi Adil Karmus Fas liderliğine duyulan güvene yaptığı vurguyla başladığı bir konuşmasını "Fas, geçmişte Temsilciler Meclisi ile Devlet Konseyi arasında çözüme kavuşmamış konularda fikir birliğini sağlama noktasında birçok başarıya imza attı ve bu yöndeki çalışmalarını tamamlamak istiyor" ifadeleriyle sürdürmüştür.⁹⁷

Türkiye, Libya'yla uzun tarihî geçmişi bulunan ilişkilere sahiptir. Bu bağlamda 24 Aralık 1951 tarihinde kurulan Libya'ya, Türkiye 1953'te ilk elçisini atayarak diplomatik ilişkilerini kurmuştur. 2000'lerde de Libya'yla olumlu ilişkiler sürdüren Türkiye, Libya'da Muammer Kaddafi'nin 2011 yılında devrilmesiyle sonuçlanan gelişmeleri yakından takip etmiştir. Ankara, Kaddafi'nin devrilmesini takip eden süreçten bu yana Libya'da devam eden siyasi istikrarsızlığın ve iç savaşın sonlandırılmasını ve ülkede barışın tesis edilmesini sağlayacak olan girişimlerde bulunmaktadır.

Türkiye, Trablus'un Ulusal Geçiş Konseyinin tam kontrolü altında girmesini müteakiben "Libya halkının tek temsilcisi" olarak tanımaya başladığı UMH'yi tanımaya devam etmektedir. UMH

⁹⁵ Khalid Mejdoup ve Ekrem Biçeroğlu, "Fas 2020'de Libya müzakerelerine ev sahipliğiyle öne çıktı", *Anadolu Ajansı*, 31 Aralık 2020.

⁹⁶ "Fas ile Libya, insan haklarını koruma konusunda iş birliği anlaşması imzaladı", *Konhaber*, 25 Şubat 2022.

⁹⁷ Hediye, a.g.e.

kurulduktan kısa bir süre sonra 2 Eylül 2011 tarihinde Türkiye Trablus'a Büyükelçi atayan ilk ülke olmuştur. Bunun yanı sıra, Türkiye 2015 yılında Fas'ta başlatılan Libya için diyalog sürecini desteklemiştir. Bu sürecin sonunda nihai hâle getirilen Libya Siyasi Anlaşması 2015 yılının Aralık ayında Ankara tarafından imzalanmıştır. Anlaşma iki yıllık bir geçiş dönemini ön görmüş ve bu doğrultuda kurulan Başkanlık Konseyi (BK) 2016 Mart ayında görevine başlamıştır. Türkiye, Başkanlık Konseyi görevine başladıktan hemen sonra ziyaret gerçekleştirmiştir.⁹⁸

Türkiye, büyük ölçüde Mısır, Birleşik Arap Emirlikleri ve Rusya tarafından desteklenen Halife Hafter'e bağlı Libya Ulusal Ordusunun UMH'ye yönelik saldırılarını durdurmaya ve önlemeye yönelik çabalarda bulunmaktadır. Bu amaçla Trablus yönetimiyle temaslarını sürdüren Türkiye, Trablus yönetimiyle benzer şekilde UMH'nin güçlendirilmesi ve desteklenmesi gerektiğine dikkat çekmektedir. UMH'nin yetkisini ülkenin çoğunluğuna yaymak, temel nitelikteki kamu hizmetlerini sunmak ve ikiye ayrılmış olan devlet kurumlarını birleştirmek için yardıma ihtiyaç duyduğunun altını çizen Ankara, mevcut Libya hükümetinin ortadan kaldırılmasının şu ana kadar ülkede sağlanmış olan tüm kazanımları ortadan kaldıracağına dair uyarılarda bulunmaktadır.⁹⁹

Türkiye-UMH arasında 27 Kasım 2019 tarihinde imzalanan "Akdeniz'de Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırılması" ile "Güvenlik ve Askerî İşbirliği" mutabakat anlaşmaları bu bağlamda Türkiye'nin UMH ile sağladığı siyasi girişimlerden öne çıkarılabilir. Söz konusu Savunma ve Güvenlik Anlaşması ile birlikte Libya'da kayda değer sayıda Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) personeli bulunmaktadır. 2021 Ocak ayında Libya Tezkesi'nin süresini 18 ay daha uzatan Türkiye, UM-

H'ye Libya sahasında askerî varlığını sürdürmektedir. Türkiye, Libya'daki soruna uluslararası düzeyde çözüm bulmak için gerçekleştirilen girişimleri de desteklemektedir. Bu çerçevede Türkiye 19 Ocak 2020 ve 23 Haziran 2021 tarihlerinde, Libya krizine siyasi bir çözüm bulmak amacıyla BM öncülüğünde düzenlenen ve birçok ülkenin iştirak ettiği Berlin Konferansları serisine katılmıştır. Kuveyt ve Libya'nın ortak girişimiyle 21 Ekim 2021 tarihinde Trablus'ta düzenlenen "Libya'nın İstikrarı Konferansına" Türkiye dışişleri bakan yardımcısı katılmıştır. Bunun yanı sıra, Dışişleri Bakan Yardımcısı Sedat Önal, Fransa'nın girişimiyle 12 Kasım 2021'de Paris'te düzenlenen Libya Konferansı'na katılmıştır. Söz konusu konferans Libya'da 24 Aralık'ta gerçekleştirilmesi ön görülen seçimlerin garanti altına alınmasını ve siyasi anlaşmanın sorunsuz bir şekilde yürütülmesini sağlamak için toplanmıştır.

Türkiye, bu girişimlerin yanı sıra, UMH'yle ikili diplomatik temaslarını da sürdürmektedir. Eylül 2021 tarihinde Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, UMH Başbakanı Fayiz es-Serrac'la bir görüşme gerçekleştirmiştir. Cumhurbaşkanı Erdoğan görüşme sonrasında yaptığı açıklamada Türkiye'nin Birleşmiş Milletler (BM) tarafından Libya'nın tek meşru hükümeti olarak tanınan UMH'yle ilişkilerini dayanışma çerçevesinde sürdürmeye devam edeceğini ve Libya'nın siyasi birliğinin ve toprak bütünlüğünün korunduğu bir çözümden yana olduklarını belirtmiştir.¹⁰⁰

Özetle, Akdeniz ve Ortadoğu'nun iki önemli aktörü konumunda bulunan Türkiye ve Fas, Libya'daki çatışmacı ortamın son bulmasını ve ülkede barışın tesis edilmesini istemektedir. Libya krizinin çözümü konusunda ortak amaç ve çıkarlara sahip olan iki ülkenin Libya me-

⁹⁸ "Türkiye-Libya Siyasi İlişkileri", T.C. Dışişleri Bakanlığı.

⁹⁹ "Libya Konferansı: Türkiye son gelişmeleri nasıl yorumluyor, Batı'yla görüş ayrılığı niçin arttı?", BBC Türkçe, 12 Kasım 2021.

¹⁰⁰ "Fas'ta Libya görüşmeleri başladı", Deutsch Welle, 7 Eylül 2021.

selesinde ortak iş birliği geliştirmeleri oldukça önemlidir. Libya'da barışın sağlanmasının Kuzey Afrika kıtasının istikrarına sağlayacağı katkı dikkate alındığında bu iş birliğinin önemi daha fazla artmaktadır. Her şeyden önce istikrarlı bir Kuzey Afrika bölgesi Türkiye'nin Fas, Libya ve diğer bölge ülkelerine son dönemlerde gerçekleştirdiği ekonomik, kültürel ve siyasi açılımlarla hedeflediği somut çıktılara ulaşımını daha fazla kolaylaştıracaktır. Bunun yanı sıra iki ülkenin son dönemde yükselen bölgesel aktörler oldukları dikkate alındığında Libya sorununun çözümüne yönelik üstlenecekleri ortak girişimler çözüm sürecine yapıcı katkılarda bulunacak ve böylece Kuzey Afrika bölgesindeki etkilerini daha fazla arttıracaktır.

Sonuç olarak, Türkiye ve Rabat arasında Libya kaynaklı herhangi bir gerilim yaşanmamıştır. Aksine iki ülke de karşılıklı olarak mesele karşısında takip ettikleri politikaları destekleyen ifadeler kullanmaktadır. Rabat'ın üst düzey siyasi aktörlerinin söylem düzeyinde UMH'yi meşru muhatap olarak gördüklerini beyan eden açıklamalarına¹⁰¹ ek olarak, Türkiye'nin Libya konusunda takip ettiği UMH-merkezli politikayı desteklediklerini belirtmesi bu bağlamda kayda değerdir. Benzer şekilde Türkiye, Fas'ın Libya meselesinde üstlendiği diplomatik girişimlerini yapıcı bulduğunu ve desteklediğini belirtmektedir. Bu bağlamda Akdeniz ve Ortadoğu'nun iki önemli aktörü konumunda bulunan Türkiye ve Fas Libya krizinin çözümü konusunda ortak amaç ve çıkarlara sahiptir. Dolayısıyla her iki ülke bölgede de çatışmaların son bulmasını ve barışın tesis edilmesini istemekte ve bu amaca yönelik olarak aktif girişimlerde bulunmaktadır.

Bu bağlamda değerlendirildiğinde, Ankara ve Rabat'ın son on yılda Libya krizinin taraflarına yaptıkları ateşkes çağrıları ve taraflar arasında sorunun barışçıl bir şekilde çözümü aşamasında üstlendikleri yapıcı diplomatik faaliyetler

öne çıkmaktadır. Rabat yönetiminin UMH'yle yakınlığının yanı sıra, Doğu Libya yönetimiyle de temaslarını koruyarak sürdürmesi ve Libya Temsilciler Meclisi Başkanı Akile Salih başta olmak üzere Temsilciler Meclisinin diğer üst düzey yetkililerinin barış sürecinde gerçekleştirilen diplomatik organizasyonlara katılımına önem atfetmesi Fas'ın Libya'da barışın tesis edilmesi konusundaki önemini arttırmaktadır. Dolayısıyla Libya'da her iki yönetimle de temas kurabilen Fas'ın, Libya konusunda aynı hedefe sahip olduğu Türkiye'yle iş birliği geliştirmesi Libya'da barışın sağlanmasına önemli katkılarda bulunacaktır. Böylece her iki ülkenin özellikle güvenlik ve ekonomik çıkarlarını yakından ilgilendiren Libya krizi ve Doğu Akdeniz meselelerinde geliştirecekleri stratejik ortak girişimler bölgesel ve uluslararası sistemin istikrarına önemli katkılar sunacaktır. Dahası istikrarlı bir Kuzey Afrika kıtası Türkiye'nin bölge ülkelerine yönelik ekonomik, kültürel ve siyasi açılımlarla hedeflediği somut çıktılara ulaşmasında daha fazla kolaylık sağlayacaktır. Dolayısıyla Libya meselesi ikili ilişkilere herhangi bir sorun alanı eklemekten ziyade ilişkileri siyasi kulvarda daha fazla güçlendirme potansiyeline sahiptir. Uluslararası ve bölgesel sistemlerin kırılğan ve hassas dengeleri dikkate alındığında, Fas ve Türkiye'nin Libya krizi başta olmak üzere bölgesel ve küresel barışı yakından etkileyen gelişmelerin çözüm süreçlerine katkı sağlama-ları noktasında daha fazla siyasi iş birliği geliştirmeleri gereklidir.

3. Türkiye'nin Batı Sahra Sorununa Yönelik Politikası

Kuzey Afrika bölgesinin son dönemlerde yükselen iki bölgesel gücü Cezayir ve Fas arasındaki rekabet alanları uluslararası güçler gibi Türkiye'nin de Kuzey Afrika bölgesine yönelik politikalarına ve bölge ülkeleriyle ilişkilerine

¹⁰¹ "Akile Salih: Libya'nın üç bölgesini temsil edecek küçültülmüş teknokrat hükümet istiyoruz", *Independent Türkçe*, 27.02.2021.

Uluslararası ve bölgesel sistemlerin kırılan ve hassas dengeleri dikkate alındığında, Fas ve Türkiye'nin Libya krizi başta olmak üzere bölgesel ve küresel barışı yakından etkileyen gelişmelerin çözüm süreçlerine katkı sağlamaları noktasında daha fazla siyasi iş birliği geliştirmeleri gereklidir.

belirleyici bir etkide bulunmaktadır.¹⁰² Fas dış politikasının uzun yıllardır öncelikli meselesi konumunda olan Vadi'z-Zeheb ve Sakiyet'ul-Hamra isimli iki bölgenin birleşiminden oluşan Batı Sahra bölgesinin uzun bir süredir Fas-Cezayir-İspanya arasında çözülemeyen bir soruna dönüşmesinin¹⁰³ Ankara-Rabat ikili ilişkileri üzerindeki etkisini açıklamadan önce sorunun tarihçesine değinmek gerekmektedir.

Sahra Çölü'nün batısında yer alan, Atlantik Okyanusu'na kıyıdaş olan ve İspanya'nın eski sömürgesi olan Batı Sahra bölgesi uzun yıllardır Fas dış politikasının belirleyici parametresi konumundadır. Batı Sahra bölgesinin kuzeyinde Fas, doğusunda Cezayir ve güneydoğusunda ise Moritanya bulunmaktadır. 1884 tarihli Berlin Konferansı ile İspanya hâkimiyeti altına giren Batı Sahra bölgesi 1963 yılında BM tarafından "kendi kendini yönetemeyen ülke" olarak tanımlanmıştır. Söz konusu tarihi takip eden süreçte bölgede Batı Sahra'nın bağımsızlığını savunan özerklik grupları oluşturulmaya başlanmıştır. 1973 yılında kurulan Polisario Cephesi (açılımı Sa-

kiyet'ul-Hamra ve Vadi'z-Zeheb Halk Kurtuluş Cephesi'dir) bu gruplardan öne çıkan olmuştur. Bu grup bölge genelinde hak iddia eden Fas, Moritanya ve İspanya'ya karşı bağımsızlık mücadelesi vermiştir.¹⁰⁴ 1975'te üç ülke arasında yapılan Madrid Anlaşması ile birlikte İspanya bölge üzerindeki haklarından feragat ettiğini teyit etmiştir. Söz konusu anlaşma sonrasında ise Fas bölge üzerindeki etkinliğini oldukça genişletmiştir. Fas, 1979 yılında Batı Sahra Arap Demokratik Cumhuriyeti'ni ilan eden Polisario örgütü karşısında Batı Sahra'da kendi hâkimiyet alanını güçlendirmek için 2700 km'lik uzunluğundaki Fas Duvarı'nı inşa etmeye başlamıştır.¹⁰⁵ Batı Sahra'nın bağımsızlığını isteyen ve bu amaçla Fas'la çoğu kez karşı karşıya gelen Polisario Cephesi'nin 1984 yılında Sahra Demokratik Arap Cumhuriyeti adıyla Afrika Birliği Örgütüne (AFB) üyelik başvurusunda bulunmasına tepki olarak Fas AFB'den ayrılma kararı almıştır.¹⁰⁶

1990'lı yıllarda Polisario Cephesi ve Fas silahlı güçleri arasında ortaya çıkan çatışmalar üzerine BM bölgede referandum yapıl-

¹⁰² Cezayir, Fas ile girdiği bölgesel rekabetin ve silahlanma yarışının bir gerekliliği olarak her yıl ortalama silah alımına 10 milyar ABD doları harcamaktadır. Bu durum aynı zamanda Cezayir'i Türkiye menşeli savunma sanayi şirketlerinin önemli bir alıcısı yapmaktadır. Oduncu ve Şefkatli, a.g.e.

¹⁰³ Esat Fırat, "Uluslararası gelişmeler ve askıdaki dosyalar bağlamında Fas-İspanya yakınlaşması", *Anadolu Ajansı*, 27.03.2022.

¹⁰⁴ Yahia H. Zoubir, and Karima Benabdallah-Gambier, "Morocco, Western Sahara and the future of the Maghrib", *The Journal of North African Studies*, Vol 9, No1, 2004, 49-77.

¹⁰⁵ Enver Arpa vd., "Batı Sahra Sorunu", *ORSAM*, No. 35, 30.12.2021.

¹⁰⁶ Pulat, a.g.e., 451-464.

masını sağlayacak olan önlemler almaya yönelmiştir. Bu amaçla BM'nin girişimiyle Batı Sahra'daki Referandum İçin Birleşmiş Milletler Misyonunu (MINURSO) kurulmuştur. MINURSO'nun kurulmasıyla birlikte Batı Sahra sorunu böylece uluslararası bir nitelik kazanmıştır. MINURSO'ya Batı Sahra özel temsilcisi olarak James Baker atanmıştır. Baker, Fas ve Batı Sahra bölgesindeki gruplar arasında sürdürdüğü barış görüşmeleri neticesinde 2001 tarihinde Batı Sahra'da referandum yapılması yerine Fas'a bağlı yarı özerk yönetim verilmesi önerisini kapsayan I. Baker Raporu'nu BM'ye sunmuştur. Yine 2003 yılında hazırlanan II. Baker Planı ise özerklik, bağımsızlık veya Fas'a tam bağlanma şeklinde üç seçeneğe yer vermiştir. Ancak I. Baker Raporu'nun Batı Sahra tarafından, II. Rapor ise Fas tarafından reddedilmiştir.

2007 yılına kadar uluslararası düzeydeki görünürlüğü azalan söz konusu sorun Fas'ın aynı yıl BM'ye sunduğu özerklik planı önerisiyle birlikte uluslararası gündemdeki yerini tekrar almıştır. Fas'ın sunduğu öneri metni, Batı Sahra bölgesindeki Sahravilerin iç işlerinde bağımsız, dış işlerinde ve savunma alanlarında ise Fas hükümetine bağlı olmasını öngörmektedir. Söz konusu rapor Batı Sahra'daki bağımsızlık yanlılarından gelen yoğun tepki sonucunda rafa kaldırılmıştır.¹⁰⁷ 2016 yılına gelindiğinde ise BM, Batı Sahra konusunda inisiyatif bir kez daha üstlenmiş ve Batı Sahra'nın Gergerat bölgesini tampon bölge olarak ilan etmiştir. BM'nin bu girişimi Batı Sahra konusunda görece bir istikrar sağlamıştır.¹⁰⁸ Ancak söz konusu istikrar dönemi 10 Aralık 2020'de ABD Başkanı Donald Trump'ın Fas'ın Batı Sahra üzerindeki egemenliğini tanıdığını açıklamasıyla birlikte sona ermiştir. Kara-

rın açıklanmasının ardından bölgedeki şiddet olayları yeniden artmıştır.

Batı Sahra sorununun Fas dışındaki diğer öne çıkan aktörü Cezayir, bölgeye self determinasyon hakkı tanınmasını desteklemekte ve bu amaçla Polisario Cephesi'nin ve bölgenin yerli halkı Sahravilerin bağımsızlık mücadelesine maddi ve siyasi destekte bulunmaktadır. Öte yandan, bölgeyi sınırlarının doğal bir uzantısı olarak gören Fas ise bölgenin kendisine bağlanmasını istemektedir. Cezayir, Batı Sahra'nın Fas denetimine geçmesi durumunun Fas'ı Kuzey Afrika bölgesi genelinde yayılmacı bir politika takip etmeye motive edeceğini ve bu senaryonun gerçekleşmesinin ise bölgesel çıkarlarına yönelik uzun vadeli bir tehdit oluşturacağını düşünmektedir. Fas ise Batı Sahra'nın bağımsızlığını kazanmasının Cezayir'e Atlantik Okyanusu'na açılma imkânını sağlayacak bir devlet oluşturma şansı tanıyacağını düşünmektedir.¹⁰⁹ Fas ve Cezayir söz konusu senaryoların ancak bahsi geçen tezlerin sürdürülmesiyle engelleneceğini düşünmektedir. Bu nedenle her iki devlet kendi tezlerini ısrarla sürdürmektedir.¹¹⁰

Batı Sahra bağlamında ortaya çıkan son gelişmelerin Fas lehine Cezayir'in ise aleyhine olduğunu söylemek mümkündür. 2019 yılı itibarıyla Fas'ın Batı Sahra'daki kontrolünü tanıyarak bölgeye konsolosluk açmaya başlayan ülke sayısı günümüz itibarıyla 22'ye ulaşmıştır. Diplomatik temsilcilik binalarının 12'si bölgenin el-Uyun kentinde, 10'u ise Ed-Dahla kentinde açılmıştır.¹¹¹ Bölgeye diplomatik binalarını açan ülkeler arasında Fildişi Sahili, Komorlar, Gabon, Sao Tome ve Principe, Orta Afrika Cumhuriyeti,¹¹² Burundi de Burkina Faso, Gine-Bissau, Ekvator

¹⁰⁷ Arpa, a.g.e.

¹⁰⁸ Oduncu ve Şefkatli, a.g.e.

¹⁰⁹ Oduncu ve Şefkatli, a.g.e.

¹¹⁰ Yunus Emre Akbulut, "Geçmişten Günümüze Batı Sahra Sorunu", *AFAM*, 25 Mayıs 2019

¹¹¹ "Malavi, Batı Sahra'da konsolosluk açtı", *Haberler.com*, 29 Temmuz 2021.

¹¹² "Fas Dışişleri Bakanı: Batı Sahra'da konsolosluk açan ülke sayısı 15 oldu", *TRT Haber*, 28 Ekim 2020.

Ginesi, Gambiya, Gine, Cibuti, Liberya, Burita, Haiti, Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Senegal, Zambiya ve Esvatini, Gine ve Malvi bulunmaktadır.¹¹³ Batı Sahra meselesinde Fas lehine politika izleyen Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) Kasım 2020'de Batı Sahra'nın el-Uyun kentinde açtığı diplomatik temsilcilik binasıyla Batı Sahra'da konsolosluk açan ilk bölge dışı ülke olmuştur.¹¹⁴ Ardından Ürdün ve Bahreyn'in el-Uyun'da konsolosluklarını açmaları Fas'ın, Batı Sahra konusundaki avantajlı konumunu pekiştirmesine katkıda bulunmuştur.

BAE'nin söz konusu girişimi Fas'ın, Afrika kıtası dışındaki ilk resmî desteğini alması bakımından oldukça önem arz ederken, Donald Trump yönetiminin ise Aralık 2020'de Fas'ın bölge üzerindeki egemenliğini tanıdığını açıklaması ve yine 14 Mart 2022 tarihinde İspanya Başbakanı Pedro Sanchez'in Fas Kralı 6. Muhammed'e Fas'ın Batı Sahra meselesinin çözümü için önerdiği "özerklik planını" desteklediklerini belirten bir mektup göndermesi Fas'ın Batı Sahra meselesi konusunda Cezayir karşısında sahip olduğu avantajlı konumunu daha fazla güçlendirmiştir. PJD Hükümeti, Fas-Cezayir arasında uzun bir tarihi geçmişe sahip olan Batı Sahra rekabeti konusunda Cezayir karşısında sahip olduğu görece avantajlı konumunun ABD tarafından onaylanması karşılığında Aralık 2020 tarihinde tarihsel süreç içerisinde oldukça gergin ilişkilere sahip olduğu İsrail ile ilişkilerini normalleştirme kararı almıştır.¹¹⁵ 11 Ağustos 2021'de İsrail Dışişleri Bakanı Yair La-

pid'in Rabat'a gerçekleştirdiği ziyaret sırasında Fas Dışişleri Bakanı Nasır Burita ile toplamda 4 tane iş birliği anlaşması imzalamıştır. Rabat yönetiminin ABD'nin, Fas, Batı Sahra üzerindeki egemenliğinin tanınması karşılığında Tel-Aviv yönetimiyle imzaladığı anlaşmayla İsrail ile diplomatik ilişkilerini resmen kurduğunu teyit etmiştir. Fas-İsrail ilişkilerindeki söz konusu gelişme sonrasında ABD yönetimi Batı Sahra'ya konsolosluk açacaklarını açıklamış¹¹⁶ ve bu doğrultuda Şubat 2021 tarihinde Washington Batı Sahra'nın Dakhla kentinde konsolosluk açmıştır.¹¹⁷ İspanya'dan gelen söz konusu mektupla da Batı Sahra meselesinde uzun yıllar boyunca tarafsızlık politikası sürdüren İspanya bu politikasına son verdiğini resmen teyit etmiştir.¹¹⁸

Türkiye, sömürge dönemi mirasının tartışmalı sınırlarından kaynaklanan Batı Sahra meselesinde Cezayir ve Fas'ın benimsedikleri farklı tezler¹¹⁹ karşısında soruna taraf olmak yerine sorununun diplomatik kanallarla barışçıl bir şekilde çözülmesini destekleyen bir politika sürdürmektedir. Türkiye'nin hem sorunun ana aktörleri olan Fas ve Cezayir ile son dönemlerde geliştirdiği ilişkiler hem de Afrika ülkeleriyle son dönemlerde çeşitlilik kazanan ikili ilişkileri yanında Batı Sahra ile olan coğrafi, tarihi ve kültürel bağları bu konuda neden dengeli bir politika takip ettiğini açıklayan iki dinamiktir. Bu bağlamda, uzun bir tarihsel geçmişe sahip olan Türkiye-Cezayir ilişkileri

¹¹³ Khalid Mejdoup, Safiye Karabacak ve Halime Afra Aksoy, "Fas'ın Batı Sahra stratejisindeki değişikliğin yansımaları", *Anadolu Ajansı*, 14 Şubat 2020.

¹¹⁴ "BAE, Batı Sahra'da konsolosluk açan ilk Arap ülkesi oldu", *Habertürk*, 4 Kasım 2020.

¹¹⁵ 1993 yılında ABD'nin öncülüğünde Oslo'da İsrail-Arap çatışmasının sonlandırılması ve barışın tesis edilmesi için başlatılan süreç Rabat-Tel Aviv ilişkilerinin normalleşme dönemine geçmesini sağlamıştı. Ancak Fas yönetimi 2002 yılında Filistin'e yönelik İsrail'in başlattığı İkinci Hareketi'ne bir tepki olarak Tel Aviv ile ilişkilerini askıya almıştır. Taştekin, a.g.e.

¹¹⁶ Kasım İleri, "ABD, Fas'ın egemenliğini tanıdığı Batı Sahra'da konsolosluk açıyor", *Anadolu Ajansı*, 24 Aralık 2020.

¹¹⁷ "Fas İsrail ile ilişkilerini normalleştirdi; ABD Batı Sahra'da konsolosluk açacağını açıkladı", *Euronews Türkçe*, 25 Aralık 2020.

¹¹⁸ Esat Firat, "Uluslararası gelişmeler ve askıdaki dosyalar bağlamında Fas-İspanya yakınlaşması", *Anadolu Ajansı*, 27 Mart 2022.

¹¹⁹ Oduncu ve Şefkatli, a.g.e.,4.

1962 yılında Cezayir'in bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte diplomatik seviyeye taşınmıştır. İkili ilişkiler özellikle 2006 yılında imzalanan Dostluk ve İşbirliği Anlaşması'nın ardından ekonomik, kültürel, siyasi ve ticari alanlarda da ivme kazanmaya başlamıştır. Afrika kıtasının dördüncü büyük ekonomisi olmasının yanında önemli doğal gaz ve petrol rezervlerine sahip olan Cezayir, bir taraftan Türkiye'nin Afrika kıtasındaki en önemli ticari partnerlerinden birisiyken diğer taraftan Türkiye'nin enerji ithalat kaynaklarını çeşitlendirmesi bakımından oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu bağlamda, Cezayir, Türkiye'nin Rusya, İran ve Azerbaycan'dan sonra doğal gaz tedarik ettiği ülkeler arasında dördüncü sırada yer almaktadır. Son dönemde ikili ilişkilerde kaydedilen ilerleme Cezayir'in Türkiye'yi, İtalya, İspanya ve Portekiz ile birlikte "stratejik ortak" olarak nitelendirmesini sağlamıştır.¹²⁰ Bunun yanı sıra çalışmanın önceki bölümlerinde ifade ettiğimiz üzere Türkiye'nin Soğuk Savaş dönemi sonrasında hem bölge ülkeleri hem de Fas'la gelişmeye başlayan ve son yıllarda yoğunlaşan çok yönlü ikili ilişkiler, Ankara'yı Batı Sahra meselesinde krizin bir tarafı olmak yerine sorunun BM öncülüğünde adil bir çözümü destekleyen bir politika izlemeye yöneltmektedir. Anka-

ra bu bağlamda soruna yönelik tarafsız ve dengeli yaklaşımını Batı Sahra meselesinin özellikle 1990'lı yıllarda çatışmacı bir yapıya dönüşmesi ve uluslararasılaşmasıyla birlikte başlatmıştır. Söz konusu dönemde Ankara yaptığı açıklamalarda Batı Sahra sorununa yönelik BM girişimiyle taraflar arasında sağlanacak kalıcı bir çözümü desteklediğini belirtmiştir. Kısacası, Türkiye son dönemlerde Kuzey Afrika bölgesinin yükselen iki önemli gücü Cezayir ve Fas ile geliştirdiği ilişkileri korumaya çalışmakta ve bu nedenle Batı Sahra krizi konusundaki denge siyasetini sürdürmektedir.¹²¹

Son olarak, Batı Sahra bağlamında ortaya çıkan iki gelişme Türkiye-Fas ilişkilerinde gerilime yol açmıştır. 2019 Kasım'ında ayında medyada Batı Sahra menşeli balık yüklü gemilerin Türkiye'nin Güllük Limanı'na geldiğine ve Türkiye'nin bölgeden balık ithal ettiğine dair haberlere yer verilmiştir. Türkiye menşeli firmaların, Fas ambargosu altında olan Batı Sahra'ya yönelik yürüttüğü ticari faaliyetlerine dair çıkan haberler karşısında, Fas 2004 tarihli STA'da değişiklik yapılması yönünde tartışma başlatmıştır. 2019 Aralık ayında Sahravi kökenli siyasi aktör Aminatu Hayrda'nın TRT World kanalına verdiği röportaj ikili ilişkilerde bir diğer gerilime daha yol açmıştır. Fas'a yönelik

Fas'la gelişmeye başlayan ve son yıllarda yoğunlaşan çok yönlü ikili ilişkiler, Ankara'yı Batı Sahra meselesinde krizin bir tarafı olmak yerine sorunun BM öncülüğünde adil bir çözümünü destekleyen bir politika izlemeye yöneltmektedir.

¹²⁰ "Türkiye-Cezayir Siyasi İlişkileri", *T.C. Dışişleri Bakanlığı*.

¹²¹ Oduncu ve Şefkatli, a.g.e.

eleştirileri kapsayan bu röportaj Rabat yönetiminden tepki almıştır. Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu'nun olayın ardından söz konusu röportajın yanlış anlaşılıp yorumlandığına

ve Türkiye olarak Fas'ın toprak bütünlüğünü desteklediklerine ilişkin yaptığı açıklama ikili ilişkilerde söz konusu hadisenin yol açtığı tansiyonun düşmesini sağlamıştır.¹²²

---

¹²² A.g.e.

SONUÇ

İsrail Dışişleri Bakanı Yair Lapid (ortada) ve Fas Dışişleri Bakanı Nasir Burita başkent Rabat'ta 11 Ağustos 2020 tarihinde iki ülke ilişkilerinin normalleşmesini sağlayan dört anlaşmayı imzalıyor.

2006 yılında Türkiye-Fas arasında imzalanan STA ile birlikte ekonomik düzlemde ilerleme kaydeden ikili ilişkiler zamanla iki ülke arasındaki turistik ve kültürel faaliyetlerin de gelişme kaydetmesini sağlamıştır. 2011 yılında Ortadoğu ve Kuzey Afrika'yı derinden etkileyen halk ayaklanmaları süreci ise ikili ilişkilerin siyasi boyuta da genişlemesini sağlamıştır. 2011 sürecinin daha çok diplomatik araçlarla barışçıl bir şekilde çözülmesine yönelik ortak bir politika takip eden Türkiye ve Fas bu amaçla söz konusu sürece aktif bir şekilde katılmışlar ve yapıcı girişimlerde bulunmuşlardır. Sahip oldukları stratejik konumları, büyüme hızları ve çok boyutlu dış politika vizyonları dolayısıyla Akdeniz'in ve Ortadoğu'nun önemli iki ülkesi konumunda bulunan Türkiye ve Fas bölgesel ve uluslararası barış ve istikrara önemli katkılarda bulunma potansiyeline sahiptirler.

Diğer taraftan, Fas hükümeti tarafından STA'da 2021 yılında yapılan değişiklikler ise Türki-

ye-Fas ilişkilerinde önemli bir gerginliğe yol açmıştır. STA'nın iki ülke arasındaki ekonomik ilişkileri geliştirmek ve ticaret hacmini artırmaya yönelik olduğu ve söz konusu anlaşmanın yürürlüğe girmesiyle birlikte iki ülke arasındaki ekonomik ve ticari ilişkilerin önemli ilerleme kaydettiği dikkate alındığında meselenin karşılıklı müzakere sürecine dayanan bir yaklaşımla kısa vadede çözüme kavuşturulması oldukça önem arz etmektedir.

Yakın dönemde Türkiye-Suudi Arabistan ilişkilerinde başlayan normalleşmenin Ankara-Rabat ilişkilerinin seyrine yapıcı katkılarda bulunacağını söylemek mümkündür. 2018 yılında yaşanan Cemal Kaşıkçı olayı nedeniyle gergin olan Türkiye-Suudi Arabistan ilişkileri, Türkiye-Fas ekonomik ilişkilerine de yakından sirayet etmişti. Son yıllarda Fas'a yönelik yaptığı yatırım ve proje sayılarını arttıran¹²³ Suudi Arabistan, Fas'taki medya araçları vasıtasıyla ülkedeki Türk mallarına yönelik olumsuz bir

¹²³ Son resmî rakamlara göre Suudi Arabistan'ın Fas'taki yatırım sayısı 240 farklı alana yükselmişken, Fas'ın Suudi Arabistan'daki yatırım proje sayısı 11'e ulaşmıştır. Dahası Suudi Arabistan, Fas'ın Arap dünyasındaki en önemli ticaret ortağı konumundadır ve son resmî rakamlara göre iki ülke arasındaki toplam ticaret hacmi 1,76 milyar dolara çıkmıştır. "Fas ile Suudi Arabistan arasında deniz hattı kuruluyor", *Haber Türk*, 18 Nisan 2022.

algının oluşmasına yol açan eylem ve söylem pratikleri gerçekleştirmiştir. Analistler Rabat'ın STA'da yaptığı değişikliğin Suudi Arabistan'ın söz konusu etkisinden (de) kaynaklandığını belirtmektedir.¹²⁴ Kaşıkçı davasının Suudi Arabistan'a devredilmesini takiben, Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın 28 Nisan 2022 tarihinde Suudi Arabistan Velihaht Prensi Muhammed bin Selman ile Riyad'da gerçekleştirdiği görüşme ikili ilişkilerde yeni bir dönemin başlangıcını temsil etmektedir. Dolayısıyla Suudi Arabistan'ın Kaşıkçı gerginliği nedeniyle bölgede Türkiye mallarına yönelik sürdürdüğü boykot kampanyasına son verme ihtimaline kuvvetle muhtemel yol açacak olan bu gelişme, böylece Fas-Türkiye ekonomik ilişkilerinde çalışmada söz ettiğimiz ticari handikabın (Riyad yönetiminin Suudi Arabistan'ın etkisiyle de hem STA'da yaptığı değişiklik hem de Türkiye menşeli sanayi mallarına yönelik Fas'ta oluşan olumsuz algı) ortadan kalkması sürecine katkı sağlayacaktır.

Fas'ın son dönemde İsrail'le gelişen ilişkilerini özellikle Filistin meselesi bağlamında Türkiye'nin hassasiyetini dikkate alan bir yaklaşım temelinde sürdürmesi de Türkiye-Fas ilişkilerinin geleceği açısından ayrıca önemlidir. 2000'li yıllarda İsrail'in Filistin'e karşı kullandığı orantısız şiddet, Mavi Marmara Olayı, Davos Krizi başta olmak üzere bir dizi sorunlar nedeniyle gergin olan İsrail-Türkiye ilişkileri 2013'te İsrail'den Mavi Marmara olayına yönelik gelen özürle normalleşme dönemine girmiştir ve İsrail Cumhurbaşkanı Isaac Herzog'un 9 Mart 2022 tarihinde Türkiye'ye gerçekleştirmiş olduğu ziyaretle de ikili ilişkilerdeki normalleşme süreci güçlendirilmeye çalışılmaktadır.¹²⁵ Söz konusu gelişmeler ikili ilişkilerin seyri açısından önemli olmakla birlikte, Filistin meselesinin Türkiye-İsrail ilişkilerinde sahip olduğu

belirleyici etkiyi bu hususta hatırlatmak gerekmektedir. Filistin meselesinde ortaya çıkan dönemsel gelişmeler karşısında desteğini her daim Filistin'den yana kullanan Türkiye'nin, Mart 2022 tarihinde İsrail güvenlik güçlerinin Filistinlilere yönelik gerçekleştirdiği tutuklama eylemlerini ve kullandığı orantısız şiddeti eleştirmesi ve yine Filistin meselesine ilişkin "iki devletli çözüm" yaklaşımını İsrail Cumhurbaşkanı Herzog'a ziyareti sırasında iletmesi bu bağlamda önemlidir.

Türkiye'nin Filistin meselesine ilişkin söz konusu politikası kapsamında değerlendirildiğinde, Fas-İsrail ilişkilerinde Aralık 2020 yılında başlayan normalleşme döneminin Türkiye-Fas ilişkileri açısından önem arz ettiğini vurgulamak gerekmektedir. Fas-İsrail arasında diplomatik ilişkiler 1993 yılında İsrail ve Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) ile arasında Oslo Anlaşması'nın imzalanmasının ardından düşük bir profilde başlamış ancak 2002 tarihinde İkinci İntifada hareketinin başlamasıyla birlikte Fas'ın, İsrail'le ilişkilerini durdurma kararını almasıyla kesilmişti. 18 yıl aradan sonra Fas, ABD'nin Batı Sahra üzerindeki egemenliğini tanıması karşılığında 22 Aralık 2020'de İsrail ile diplomatik ilişkilerin normalleştirilmesini öngören dört anlaşma imzalamıştır. İsrail ve Fas arasındaki diplomatik ve ekonomik ilişkilerin, Fas'ın Filistin'e yönelik politikasında değişme yol açacak düzeye gelmesi olasılığının Türkiye-Fas ilişkilerinin seyrini yakından etkileyeceğini belirtmek gerekmektedir.

Rabat yönetimi, Tel-Aviv ile ilişkilerinde yeni bir sayfa açmaya yönelik aldığı karar sonrasında yaptığı açıklamalarda Fas-İsrail ilişkilerindeki normalleşme sürecinin Filistin meselesinden bağımsız olarak gerçekleştiğini yani Fas'ın Filistin politikasında değişime yol açamayacağına ilişkin vurguyu ön plana çıkarmaktadır.

¹²⁴ Şefkatli, a.g.e.

¹²⁵ "Türkiye-İsrail normalleşmesinin enerji boyutu", *Anadolu Ajansı*, 11 Mart 2022.

Kral Muhammed'in yakın dönemde Filistin Devlet Başkanı Mahmut Abbas'la yaptığı telefon görüşmesinde "Filistin meselesini gündemin ön sıralarına koyan Fas, Filistin halkının meşru haklarını savunmadaki rolünden asla vazgeçmeyecek" ifadelerini kullanmış olması bu bağlamda dikkate değerdir.¹²⁶ Fas'ın Filistin politikasında şu ana dek İsrail lehine herhangi bir değişime gitmemiş olması, Türkiye-Fas ilişkilerinin Filistin'den kaynaklanan bir gerginliğe tanıklık etmeden sürdürülmesini sağlamaktadır. Ancak Fas'ın, Türkiye'nin İsrail ile ilişkilerinde her daim belirleyici bir etkiye sahip olan Filistin meselesinde İsrail lehine gidebi-

leceği muhtemel bir politika değişikliğinin ikili ilişkilere gerilim alanı ekleyeceğini belirtmek mümkündür.

Son olarak, Fas ve Türkiye'nin Batılı devletlerle olan çok yönlü ilişkileri, Avrupa kıtasıyla paylaştıkları coğrafi yakınlık ve demokrasiyi pekiştirmek için çeşitli alanlarda gerçekleştirdikleri reformlar ve bu alanda kaydettikleri mesafeler de ikili ilişkilerin geliştirilmesini hem motive etmekte hem de önemli kılmaktadır. Özellikle NATO ve AB ile ilgili meselelerde iki ülkenin sağlayacağı koordinasyon her iki ülkeye de önemli fırsatlar ve kazanımlar sunacaktır.

---

¹²⁶ Khalid Mejdoup ve Said İbicioğlu, "Normalleşme sonrası Fas'ın Filistin konusundaki tutumu değişmeyecek mi?", *Anadolu Ajansı*, 12 Aralık 2020.

 www.orsam.org.tr

    [orsamorgtr](https://www.youtube.com/orsamorgtr)